

Публікація за результатами тристороннього проекту «Дії на захист дітей груп ризику: досвід Польщі, Німеччини та України». Публікація містить аналіз ситуації з дотриманням прав дітей груп ризику в Україні, опис систем допомоги дітям кризових категорій у Польщі та Німеччині та рекомендації для українського уряду щодо покращення існуючої ситуації.

Проект адмініструвався Правозахисним центром «Поступ» (Луганськ, Україна). Партнери проекту: Гельсінський Фонд з Прав Людини (Варшава, Польща); Громадська організація «Німецько-Російській Обмін» (Берлін, Німеччина). Проект реалізований у рамках другого етапу плану дій Всеукраїнської освітньої програми «Розуміємо права людини». Локальні українські партнери проекту: Громадська організація «МАРТИН-клуб» (Макіївка, Україна), Громадська організація «М'АРТ» (Чернігів, Україна), Харківська обласна фундація «Громадська альтернатива» (Харків, Україна).

Проект фінансувався в рамках програми «Партнерство громадських ініціатив» Фондом імені Стефана Баторія, Фондом Роберта Боша та Фондом Польсько-Української Співпраці (ПАУСІ).

Зміст

Вступ	стор. 2
Огляд ситуації із дотриманням прав дітей груп ризику в Україні	стор. 4
Короткий огляд системи допомоги дітям груп ризику в Німеччині	стор. 35
Короткий огляд системи допомоги дітям груп ризику в Польщі	стор. 48
Основні висновки проекту	стор. 35
Рекомендації	стор. 40
Освітні модулі для підготовки кадрів у системі освіти МВС України	стор. 75
Основні міжнародні документи, що стосуються прав дитини	стор. 84
Експертна група проекту	стор. 87

Вступ

Запропонована вашій увазі публікація є результатом роботи в рамках тристороннього проекту **«Дії на захист дітей груп ризику: досвід Польщі, Німеччини та України»**, який був задуманий як перший, вступний етап комплексної спільної роботи експертів різних країн, спрямованої на **сприяння побудові в Україні ефективної системи забезпечення прав дітей груп ризику (діти в конфлікті із законом, діти вулиці, соціальні сироти)**.

Проект був адресований представникам неурядових організацій, що працюють в інтересах дітей груп ризику, правоохоронних органів і структур, відповідальних за роботу з дітьми груп ризику, в тому числі представникам громадських організацій, які працюють на захист дітей груп ризику (що входять до «Правозахисної дитячої мережі Донбасу», партнерів програми «Розуміємо права людини», інших), представникам Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності Міністерства Внутрішніх Справ України (помічники Міністра внутрішніх справ з питань дотримання прав людини)¹, представникам Кримінальної міліції у справах дітей МВС України та різних державних інституцій, відповідальних за дотримання прав дітей груп ризику. Діяльність у рамках проекту ґрунтувалася на кількох компонентах:

- Обмін знаннями та досвідом функціонування систем діяльності в інтересах дітей груп ризику в Польщі, Німеччині, Україні.
- Пошук ефективних моделей взаємодії державних структур та неурядових організацій для поліпшення ситуації з дотриманням прав дітей груп ризику в Україні.
- Робота над рекомендаціями для державних структур, з особливим акцентом на Міністерство внутрішніх справ України, та інших інститутів, відповідальних за роботу з дітьми груп ризику.
- Сприяння підвищенню якості навчання співробітників МВС правам людини, правам дитини, стандартам поведінки з неповнолітніми.

Предметом вивчення експертної групи проекту стало становище дітей груп ризику, в першу чергу так званих «дітей вулиць» в Україні, з особливим акцентом на порушення стандартів поведінки з дітьми з боку співробітників правоохоронних органів. Експертна група вивчала законодавство, правозастосовчу практику, досвід діяльності та статистику звернень до приймалень організацій, що входять до «Правозахисної дитячої мережі Донбасу» (<http://rights.martin-club.org>), партнерських організацій у різних регіонах України, проаналізувала інформацію про порушення прав дитини співробітниками правоохоронних органів, що міститься у відкритих джерелах (публікації в друкованих та мережевих засобах масової інформації). Крім цього аналізувався досвід Управління моніторингу з прав людини, що функціювало у структурі апарату Міністра внутрішніх справ України з 2008 по 2010 рр.

У рамках проекту експерти знайомилися з функціонуванням систем роботи з дітьми груп ризику, з дітьми, яким загрожує деморалізація, в Польщі та в Німеччині, як у державах, що близькі до України територіально,

¹ За час дії проекту Управління моніторингу було спрощене до Відділу в Києві...

але набагато далі просунулися в розвитку допомоги неповнолітнім, які опинилися у складній життєвій ситуації. Досвід Польщі та Німеччини представлявся дуже корисним для України, оскільки кожна із зазначених країн має свою систему, в якій є комплексна інфраструктура, необхідна для допомоги дітям груп ризику, і яка базується на принципах дотримання прав людини по відношенню до дітей та застосуванні виховних заходів. Крім того, в кожній з країн існує координація між органами, інститутами - як тими, що покликані здійснювати допомогу дитині, захист її прав, так і тими, що забезпечують комплекс ресоціалізаційних заходів у разі, коли дитині загрожує деморалізація, або вона вже вступила в конфлікт із законом. Що особливо важливо - як у Польщі, так і в Німеччині - основа ставлення до дитини базується на підході: дитина - це особа, що володіє всіма правами та свободами, але знаходиться в уразливій, залежній від дорослих ситуації, і вимагає особливої допомоги та захисту; за вчинки дитини, в першу чергу, відповідає «доросле» суспільство і принципи, методи зміни поведінки дітей не можуть бути такими ж, як для дорослих. Як у Польщі, так і в Німеччині існує особливий орган - Сімейний Суд - як основна ланка функціонування системи роботи з сім'єю і дитиною.

В Україні підхід до неповнолітніх має зовсім іншу основу і часто носить «каральний» характер. Дуже складним залишається становище дітей, що опинилися на вулиці. В Україні до сьогодні поширене явище дитячої безпритульності, якого немає в Польщі та Німеччині. «Діти вулиць» стають не тільки соціальними жертвами, щодо них особливо часто порушуються права людини, закріплені як в міжнародних документах, так і в національному законодавстві України. У тому числі такі основоположні, як **право на освіту, право на захист від принизливого поводження та покарання; право на виховання в сім'ї, або, якщо це неможливо, виховання в умовах, подібних до сімейних; право на основну медичну та соціальну опіку**. В рамках даного проекту особливий акцент був зроблений на взаєминах «діти груп ризику - міліція», оскільки саме співробітники правоохоронних органів часто першими вступають у контакт з дітьми груп ризику, дітьми вулиць і саме співробітники міліції найчастіше виступають порушниками їхніх прав і свобод.

У період з лютого по вересень 2010 року в рамках проекту були виконані наступні дії:

- підготовка та проведення експертно-практичного семінару,
- підготовка матеріалів з функціонування системи роботи з дітьми груп ризику,
- підготовка рекомендацій щодо поліпшення ситуації із дотриманням прав дітей груп ризику, з особливим акцентом на рекомендації для МВС,
- підготовка освітнього компоненту з прав людини і прав дитини для системи підготовки та перепідготовки кадрів органів внутрішніх справ України.

Даний проект торкнувся тільки деяких елементів, пов'язаних з функціонуванням системи забезпечення прав дітей груп ризику, але ми сподіваємося, що представлені матеріали стануть основою для продовження дискусії в Україні про необхідність системних змін у роботі з дітьми та сім'єю, з особливим акцентом на кризові категорії.

Розділ I

Огляд ситуації із дотриманням прав дітей груп ризику в Україні

Марія Ясеновська, президент
Харківської обласної фундації «Громадська
Альтернатива»

Дії в інтересах дітей групи ризику: опис цільової групи та загальна характеристика системи

I. Діти групи ризику

1. **Діти-сироти** - діти, в яких померли чи загинули батьки¹ - *юридично визначений статус, який має бути підтверджений документально, надає право на повне державне забезпечення та отримання передбачених законодавством пільг.*

2. **Діти, позбавлені батьківського піклування** - діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням батьків покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти² - *юридично визначений статус, який має бути підтверджений документально, має чіткий закритий перелік підстав для надання статусу, надає право на повне державне забезпечення та отримання передбачених законодавством пільг.*

3. **Діти, які залишилися без батьківського піклування**³ – *юридичне визначення відсутнє, можна розуміти, як більш широке та менш формалізоване поняття у порівнянні з попереднім визначенням.*

4. **Безпритульні діти** - діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання¹, або діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки².

¹ ЗУ «Про охорону дитинства», N 2402-III, 26.04.2001 та ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», N 2342-IV, 13.01.2005

² Там же

³ Постанова КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», N 866, 28.09.2008

5. **Бездоглядні діти** - діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей³ - *юридичне визначення відсутнє*.

6. **Діти вулиці** - це діти, для яких вулиця стала постійним місцем перебування: діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують у новому місці, їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (*безпритульні діти*); діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насильства проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці (*бездоглядні діти*); діти - вихованці будинків-інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці (*діти, які перебувають під опікою держави*)⁴ - *юридичне визначення відсутнє*.

7. **Діти-біженці** - діти, які не є громадянами України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебувають за межами країни своєї громадянської належності та не можуть користуватися захистом цієї країни або не бажають користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не можуть чи не бажають повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань⁵.

8. **Діти-мігранти без супроводу дорослих** - діти, відокремлені від обох батьків або законних опікунів чи опікунів за традицією, можуть бути в супроводі інших дорослих родичів, для яких Україна не є країною походження⁶.

9. **Діти в конфлікті із законом** - діти, що вчинили або підозрюються у вчиненні дій, за які передбачається кримінальна або адміністративна відповідальність для дітей відповідного віку або дорослих - *юридичне визначення відсутнє*.

10. **Складні життєві обставини** - обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо)⁷.

II. Органи, залучені до роботи з дітьми групи ризику:

1 ЗУ «Про охорону дитинства», N 2402-III, 26.04.2001

2 Визначення Державного інституту проблем сім'ї та молоді

3 Там же

4 Визначення UNICEF

5 ЗУ «Про охорону дитинства», N 2402-III, 26.04.2001

6 На основі «Загального Коментаря №6 (2005)», CRC/GC/2005/6

7 ЗУ «Про соціальні послуги», N 966-IV, 19.06.2003

1. **Органи опіки та піклування** - районні, районні у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад (далі - органи опіки та піклування)¹.

2. **Служби у справах дітей** - є структурним підрозділом обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації, який утворюється головою обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації, підзвітний та підконтрольний відповідно голові обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації, у своїй діяльності керується Конституцією і Законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, актами Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства сім'ї, молоді та спорту, рішеннями голови обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації, актами відповідного органу місцевого самоврядування².

3. **Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді** - спеціальні заклади, що надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги³.

4. **Кримінальна міліція у справах дітей** - є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України, в Автономній Республіці Крим, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті та Міністерстві внутрішніх справ України⁴.

5. **Суди** - через відсутність в Україні спеціалізованих судів для дітей або сімейних судів маються на увазі суди загальної юрисдикції.

6. Інші задіяні органи: **районний відділ соціального захисту населення, районний відділ освіти, дільничні інспектори міліції, заклади охорони здоров'я, прокуратура.**

7. **Комісія з питань захисту прав дитини** - є консультативно-дорадчим органом, що утворюється головою районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради. До складу комісії на громадських засадах входять керівники структурних підрозділів районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради, центрів соціальних служб у справах сім'ї, дітей та молоді, заступники керівників територіальних органів МВС та Мін'юсту, а також працівник служби у справах дітей, який виконує обов'язки секретаря комісії⁵.

Функції органів опіки та піклування:

- надання статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування;

1 Постанова КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», N 866, 28.09.2008

2 Постанова КМУ «Про затвердження типових положень про службу у справах дітей», N 1068, 30.08.2007

3 ЗУ «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», N 2558-III, 21.06.2001

⁴ ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», N 20/95-ВР, 24.01.1995

⁵ Постанова КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», N 866, 28.09.2008

- встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування;
- влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- прийняття рішення про негайне відібрання дитини в батьків або осіб, які їх замінюють, при загрозі життю та здоров'ю дитини;
- інформування прокуратури за місцем проживання дитини при негайному відібранні дитини про факт відібрання та у семиденний строк після прийняття рішення звернення до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або відібрання дитини у матері, батька без позбавлення батьківських прав;
- захист особистих, майнових та житлових прав дітей.

Функції служб у справах дітей:

- безпосереднє ведення справ, розробка і здійснення заходів, у тому числі й підтримка громадських програм соціального спрямування, та координація діяльності стосовно захисту прав, свобод та законних інтересів дітей;
- координація роботи у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності;
- забезпечення дотримання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення;
- порушення питання про направлення до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів (незалежно від форми власності) дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади;
- влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, передачу під опіку, піклування, на усиновлення;
- ведення справ з опіки та піклування над дітьми та усиновлення дітей;
- здійснення моніторингу та контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей;
- ведення державної статистики щодо дітей та ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);
- надання практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту дітей;
- проведення серед дітей роботи з метою запобігання правопорушенням;
- представлення інтересів дітей у судах, у їх відносинах з підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності;
- бесіди з батьками або опікунами, піклувальниками, посадовими особами з метою з'ясування причин та умов, які призвели до порушення прав дітей, бездоглядності, вчинення правопорушень, вживання заходів щодо їх усунення;
- порушення питання про притягнення до відповідальності фізичних та юридичних осіб, які допустили порушення прав, свобод і законних інтересів дітей;
- відвідування дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, перебувають на обліку в службі у справах дітей, за місцем їх проживання, навчання і роботи; вживання заходів для соціального захисту дітей;
- при виявленні дитини, що залишилась без піклування батьків, - з'ясування місця знаходження дитини, її вік, відомостей про батьків або осіб, які їх замінюють, обставин, за яких дитина залишилась без

батьківського піклування, прізвища, ім'я, по батькові та адреси особи, від якої надійшло повідомлення, та отримання іншої інформації, що має істотне значення;

- реєстрація повідомлень про дітей, що залишились без батьківського піклування, в журналі обліку повідомлень про дітей, які залишились без батьківського піклування;
- разом з працівниками органів внутрішніх справ та охорони здоров'я протягом доби після надходження повідомлення про дитину, яка залишилась без батьківського піклування, - проведення обстеження умов перебування дитини, стану здоров'я та з'ясування обставин, за яких дитина залишилась без батьківського піклування, складання акту обстеження;
- на підставі рішення органу опіки та піклування про негайне вилучення дитини з родини разом із кримінальною міліцією у справах дітей, представниками закладу охорони здоров'я - вживання заходів до відібрання дитини в батьків та передача її іншим родичам або тимчасове влаштування;
- підготовка документів для звернення органу опіки та піклування до суду про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або відібрання дитини в матері, батька без позбавлення їх батьківських прав;
- протягом 2-х місяців після виявлення дитини, яка залишилась без батьківського піклування, разом з адміністрацією закладу, до якого тимчасово влаштовано дитину, органами внутрішніх справ, охорони здоров'я - вживання заходів до встановлення особи дитини, місця її проживання, відомостей про батьків або осіб, які їх замінюють, інших родичів, місця їх проживання (перебування) та організація роботи з повернення дитини на виховання в сім'ю чи заклад для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, який вона самовільно залишила, або забезпечення підготовки документів для надання їй статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування;
- влаштування і встановлення статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, коли дитина деякий час перебувала поза сімейним оточенням і місце проживання (перебування) її батьків не встановлено;
- направлення дитини на тимчасове влаштування до притулку, центру, соціально-реабілітаційного центру (дитячого містечка);

Функції ЦСССДМ:

- соціальний супровід сімей, які опинились у складних життєвих обставинах (зокрема, вирішення міжособистісних, внутрішньо-особистісних проблем, сприяння у пошуках роботи чи шляхів додаткового заробітку, представлення інтересів клієнтів у органах влади, захист прав клієнтів, допомога в оформленні необхідних документів, поновлення втрачених тощо);
- соціальна підтримка сім'ї, соціальне інспектування сімей, які опинились у складних життєвих обставинах;
- інформаційні та консультативні соціально-педагогічні послуги сім'ям;
- психологічна підтримка сім'ї;
- розробка та розповсюдження соціальної реклами здорового сімейного способу життя;
- організація сімейного дозвілля, спілкування, відпочинку.
- діти, позбавлені батьківського піклування.

Функції судів:

Розгляд справ:

- щодо неповнолітніх, які вчинили злочини;
- щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років;

- про розміщення правопорушників, які не досягли 18 років, до приймальників-розподільників для дітей;
- про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей;
- про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей та позбавлення батьківських прав, виселення осіб, позбавлених батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, неможливе;
- про поновлення батьківських прав і розв'язання суперечок між батьками щодо місця проживання дітей;
- щодо інших питань, пов'язаних з особистими, житловими і майновими правами неповнолітніх. Ці справи розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей, крім випадків, передбачених законом¹.

Функції відділів соціального захисту населення:

- допомога сім'ям у виконанні матеріально-побутової (економічної) функції через надання різних видів матеріальної допомоги (субсидій, виплат на дітей, пенсій, гарячих обідів, компенсацій, пільг тощо);
- допомога сім'ям у виконанні виховної функції (надання безкоштовних квитків на свята, в музеї дітям з малозабезпечених сімей) тощо.

Функції відділів освіти:

- виявляють дітей, які вимагають захисту прав у сім'ї та суспільстві;
- надають матеріальну допомогу дітям з малозабезпечених сімей, організовують їх предметне дозвілля та відпочинок.

Функції дільничних інспекторів міліції:

- відвідують сім'ї з метою перевірки інформації та попередження про відповідальність батьків за невиконання обов'язків щодо дітей, роблять запис у протоколі виявлених правопорушень; ставлять на облік неблагонадійних дітей і батьків, які недбало виконують свої обов'язки щодо дітей;
- проводять рейди-перевірки стану сім'ї через зовнішній огляд дітей, умов життя, бесіди з батьками і дітьми; допомагають у влаштуванні батьків на лікування від алкогольної та наркотичної залежності; допомагають службі у справах неповнолітніх оформити опіку та піклування.

Функції закладів охорони здоров'я:

- надають медичну допомогу дітям, в тому числі «дітям вулиці»: перш, ніж потрапити до навчального закладу, вони направляються до стаціонарних відділень лікарень для повного медичного обстеження, де, при потребі, отримують необхідну медичну допомогу.

Функції прокуратури:

¹ Там же

- здійснює прокурорський нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів щодо прав дитини органами виконавчої влади, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами.

Функції Комісій з питань захисту прав дітей:

- розглядає та подає пропозиції до індивідуального плану соціального захисту дитини, яка опинилась у складних життєвих обставинах, дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, який складається за формою, затвердженою Міністерства сім'ї, молоді та спорту;
- розглядає питання, у тому числі суперечливі, які потребують колегіального вирішення, зокрема:
  - реєстрація народження дитини, батьки якої невідомі;
  - надання дозволу бабі, діду, іншим родичам дитини забрати її з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я, якщо цього не зробили батьки дитини;
  - позбавлення та поновлення батьківських прав;
  - вирішення суперечок між батьками щодо визначення або зміни прізвища та імені дитини;
  - вирішення суперечок між батьками щодо визначення місця проживання дитини;
  - участь одного з батьків у вихованні дитини;
  - побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав;
  - визначення форми влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування;
  - встановлення і припинення опіки, піклування;
  - утримання і виховання дітей у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, - дитячих будинках сімейного типу та виконання покладених на них обов'язків;
  - збереження майна, права власності, на яке або право користування яким мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування;
  - розгляд звернень дітей щодо неналежного виконання батьками, опікунами, піклувальниками обов'язків із виховання або щодо зловживання ними своїми правами.

III. Спеціальні установи для дітей:

Приймальники-розподільники для дітей - створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі та підпорядковуються органам внутрішніх справ.

Термін перебування – 30 діб. Вік дітей - від 11 до 18 років. Категорії дітей:

- вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо є потреба - негайно ізолювати їх (за постановою органу дізнання, слідчого, санкціонованою прокурором, або за постановою суду);
- згідно з рішенням суду направляються до спеціальних установ для дітей;
- самовільно залишили спеціальний навчально-виховний заклад, де вони перебували;
- перебувають у розшуку.

Загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації є спеціальними навчально-виховними закладами для дітей, які потребують особливих умов виховання, та підпорядковуються спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади у галузі освіти і науки. До зазначених закладів діти направляються за рішенням суду.

Термін перебування – в межах встановленого судом терміну, але не більше 3-х років. Дострокове звільнення дітей провадиться судом за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради школи чи училища. *Вік* дітей - від 11 до 14 років (від 14 років для професійних училищ), у виключних випадках – до досягнення 15 років (19 років для професійних училищ). *Категорії* дітей - особи, які вчинили злочин у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Центри медико-соціальної реабілітації дітей - створюються в державній системі охорони здоров'я за визначенням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді та Міністерства охорони здоров'я України. Підставою для направлення виступає висновок медико-експертної комісії. Питання про перебування дитини в центрі медико-соціальної реабілітації розглядається керівництвом центру на підставі прохання, поданого батьками (усиновителями) чи опікунами (піклувальниками), а в разі відсутності останніх - на основі рішення служби у справах дітей.

Термін перебування - термін, необхідний для лікування дитини, але не більше 2-х років. *Вік* дітей – від 11 років. *Категорії* дітей - діти, які вживають алкоголь, наркотики; діти, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації.

Спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України - це установи, в яких відбувають покарання неповнолітні віком від 14 років, засуджені до позбавлення волі.

Притулки для дітей служб у справах дітей - утворюються, реорганізуються та ліквідуються відповідно до соціальних потреб відповідного регіону Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських, районних у містах рад і підпорядковуються відповідній службі у справах дітей. Можуть також створюватися за погодженням із службами у справах дітей підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями та громадянами.

Термін перебування - час, необхідний для подальшого влаштування дитини, але не більш як 90 діб. *Вік дітей* - від 3 до 18 років. *Категорії дітей* – діти, які опинились у складних життєвих обставинах.

Послуги для дітей:

- кваліфіковані та різнобічні консультації залежно від конкретних причин соціального дискомфорту;
- сприяння у прийнятті рішення про зміну або створення нових умов життєдіяльності;
- порушення клопотання про застосування заходів громадського впливу, притягнення до кримінальної, адміністративної чи майнової відповідальності батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників);
- заходи щодо повернення дитини до безпечного сімейного оточення.

Центри соціально-психологічної реабілітації дітей - утворюються, реорганізуються та ліквідуються Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських і районних у містах рад і підпорядковуються відповідній службі у справах дітей для надання дітям комплексної допомоги.

Термін перебування - тривале (стаціонарне) або денне, не може перевищувати відповідно 9 і 12 місяців у разі стаціонарного і денного перебування. *Вік дітей* - від 3 до 18 років. *Категорії дітей* - діти, які опинились у складних життєвих обставинах.

Соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) - утворюються, реорганізуються та ліквідуються місцевою державною адміністрацією та підпорядковуються службі у справах дітей. Можуть бути утворені громадськими, благодійними організаціями та фондами, у тому числі міжнародними, за погодженням з відповідною службою у справах дітей.

Термін перебування - період, визначений службою у справах дітей. *Вік дітей* - від 3 до 18 років. *Категорії дітей* - діти, які опинились у складних життєвих обставинах, безпритульні діти.

Анна Христова, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
Національної юридичної академії України ім.
Ярослава Мудрого, експерт ХОФ «Громадська
альтернатива»

Аналіз відповідності національного законодавства України міжнародним стандартам в галузі дотримання прав та забезпечення потреб дітей груп ризику

Захист прав та забезпечення потреб дітей груп ризику в Україні становить собою комплексну міжгалузеву проблему, на врегулювання якої спрямований широкий перелік законодавчих актів, що належать до конституційного, сімейного, адміністративного, кримінального-процесуального, кримінально-виконавчого та інших галузей законодавства України. Масштабність проблеми виключає можливість її вичерпного висвітлення в межах однієї доповіді з обмеженим обсягом та обумовлює необхідність виділити та зосередити увагу на окремих законодавчих інститутах, які у перше чергу потребують вдосконалення в світлі міжнародних стандартів прав дитини, а саме:

- проблеми законодавства України щодо попередження жорстокого поводження з дітьми, зокрема насильства над дітьми в сім'ї в світлі міжнародних стандартів у галузі дотримання прав та забезпечення потреб дітей груп ризику
- відповідність процедури допиту малолітніх та неповнолітніх осіб, що стали свідками або потерпіли від злочинних діянь, міжнародним стандартам прав дитини
- проблеми відповідності кримінального провадження у справах про злочини (об'єктивно протиправні діяння), вчиненні особами, що не досягли 18 років, міжнародним стандартам та правилам, які стосуються розгляду справ та здійснення правосуддя щодо дітей

1. Проблеми законодавства України щодо попередження жорстокого поводження з дітьми, зокрема насильства над дітьми в сім'ї в світлі міжнародних стандартів у галузі дотримання прав та забезпечення потреб дітей груп ризику

Жорстоке поводження з дитиною виступає однією з ключових передумов, які спричиняють приналежність дітей до дітей групи ризику, оскільки насильство над дітьми, з одного боку, перетворюють дитину на жертву, яка страждає від насильницького ставлення до неї, з іншого боку – провокує їх деморалізацію, породжує агресивність та жорстокість з боку самої дитини, що призводить до їх можливих конфліктів з законом.

Міжнародно-правові засади запобігання жорстокому поводженню з дітьми на рівні ООН закладаються Загальною декларацією прав людини 1948 р. (ст. 5), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 7) та іншими базовими міжнародно-правовими документами ООН з прав людини. У 1959 році ООН ухвалює документ, безпосередньо спрямований на захист дітей від насильства та порушення їх

прав - Декларацію прав дитини, однак вона не має юридично обов'язкової сили та містить лише рекомендації державам-учасникам. 20 листопада 1989 р. ухвалюється *Конвенція ООН про права дитини*¹ - так звана "світова конституція прав дитини", яка проголошує право на рівень життя, достатній для забезпечення розвитку дитини, ліквідації насильства і ліквідації сексуальної та економічної експлуатації дітей.

Конвенція відіграє принципово важливу роль у викорінюванні насильства по відношенню до дітей. Низка її положень прямо спрямована на протидію жорстокому поводженню з дитиною та їх захист від всіх форм насильства, а саме: *ст. 28 Конвенції*, в якій вказується, що держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, які ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини; *ст.34 Конвенції*, якою передбачено, що держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень; *ст.37 Конвенції*, яка вказує на обов'язок всіх держав-учасниць забезпечити, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання²; *ст. 39 Конвенції*, в якій йдеться про обов'язок держав-учасниць вживати всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів.

Спеціальною статтею, що спрямована на заборону жорстокого поводження щодо дитини, є *ст. 19 Конвенції*, в якій вказується, що «держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину».

Заборонні жорстокого поводження з дітьми як з боку агентів держави, так і з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи значну увагу приділено також на регіональному рівні, зокрема *Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод* (1950 р.)³, а також прецедентним правом Європейського Суду з прав людини. Слід підкреслити, що Законом України „Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” практика Європейського суду з прав людини (далі – Суду), тобто його прецедентне право, офіційно визнана джерелом права України (ст. 17 Закону).

Ст. 3 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод прямо передбачено, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. *Європейський суд з прав людини визнав, що жорстоке поводження з дитиною, зокрема насильство над дітьми в сім'ї, яке не було вчасно попереджене чи зупинене державою, може призвести*

¹ Конвенція ООН про права дитини була ратифікована Україною Постановою Верховною Ради від 27 лютого 1991 р. та набула чинності для України 27 вересня 1991 р.

² Цю статтю буде нижче розглянуто більш докладно.

³ Конвенцію ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р.

до порушення 3 статті Європейської конвенції, а також ст. 1 «Обов'язок дотримуватись прав людини», ст. 2 «Право на життя»; ст. 4 «Заборона рабства та примусової праці»; ст. 8 «Право на повагу до особистого та сімейного життя»; ст. 13 «Право на ефективні засоби правового захисту» і навіть ст. 14 «Заборона дискримінації».

Європейський суд однозначно визнав, що насильство в сім'ї *завжди зачіпає інтереси дитини, навіть у разі, якщо відбувається між дорослими членами родини*. Дітям належить право на особливий захист з боку суспільства від будь-якої з форм дискримінації чи пригноблення, а також від будь-якого зловживання владою у сім'ї. Систематичне вчинення насильства щодо дитини або в її присутності вважається вагомою підставою для обмеження або позбавлення кривдника його прав щодо дитини (права спілкування, проживання, інших форм контакту з дитиною тощо).

Про єдність стандартів ООН та Ради Європи у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми свідчить той факт, що Суд розпочав посилається у своїх рішеннях на Конвенцію ООН про права дитини. У справі «А проти Великобританії» Суд посилається безпосередньо на ст. 37 та ст. 19 Конвенції ООН про права дитини, про які йшлося раніше, та рекомендує державам здійснювати захист дітей, що перебувають під опікою батьків або інших осіб, від «усіх форм фізичного та психічного насильства». У вказаному рішенні Суд однозначно вказує на *відповідальність держави за захист дітей від насильства як в сім'ї, так і в будь-якому іншому місці*. Таким чином, ігнорування державою проблем насильства над дітьми в сім'ї або в інших приватних установах, невживання відповідних заходів з метою його попередження, розглядається як потурання таким діям з боку держави та може розглядатися як порушення державою міжнародно-правових зобов'язань щодо захисту дітей від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання.

Міжнародне право з прав людини приділяє окрему увагу запобіганню особливо небезпечним формам жорстокого поводження з дітьми, якими, зокрема, виступають торгівля дітьми, дитяча проституція, дитяча порнографія, сексуальна експлуатація дітей та деякі інші. З метою протидії цим край небезпечними появам насильства по відношенню до дітей на рівні ООН був розроблений та відкритий для підписання *Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії*¹, а також *Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності*².

На попередження найгірших форм жорстокого поводження з дитиною спрямована *Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182*, ухвалена в межах Міжнародної організації праці³. 25 жовтня 2007 р. була відкрита для підписання *Конвенція Ради Європи № 201 про*

¹ Протокол ратифікований Законом України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії» від 3 квітня 2003 р.

² Протокол був ратифікований Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрям)» від 4 лютого 2004 р. та набув чинності для України 21 травня 2004 р.

³ Конвенцію ратифіковано Законом України № 2022-III від 5 жовтня 2000 р. Конвенція передбачає, що держави-учасниці вживають всіх заходів, у тому числі, розробляють та здійснюють програми дій, по ліквідації найгірших форм дитячої праці.

*захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення*¹, щодо якої ведеться активна робота над приведенням законодавства України у відповідність до цієї Конвенції з метою створення належних умов для її ратифікації парламентом України.

Вказані міжнародні стандарти протидії жорстокому поводженню з дітьми в цілому знаходять своє втілення на рівні національного законодавства України. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Аналогічне положення відтворюється в ч. 2 ст. 289 Цивільного кодексу України. У ст. 52 Основного Закону прямо вказується, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*.

10 травня 2002 р. Уряд України підписав Підсумковий документ Спеціальної Сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН „Світ, сприятливий для дітей”. Цей документ визначив чотири пріоритетні напрямки діяльності, серед яких – *«захист дітей від жорстокого поводження, насильства та експлуатації»*. Нещодавно було ухвалено Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини², п. 4.7. якого безпосередньо присвячений проблемам *«ліквідації торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження з ними»*.

Ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї виступає Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, ст. 10 якого закріплює *право на захист від усіх форм насильства та вказує*, крім матеріального права, на процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею.

Процедура розгляду скарг дітей на жорстоке поводження визначається Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення³, в якому містить єдине в національному законодавстві нормативне визначення жорстокого поводження з дитиною, яке означає *«будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею»* (п. 1.4. Порядку). При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поводження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акту, а не на рівні закону, що викликає суперечки навколо можливості його використання на міжгалузевому рівні.

Предметом особливої уваги з боку суспільства та держави в останній час опинилася проблема попередження жорстокого поводження з дитиною в сім'ї. Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства по відношенню до дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України (ч. 3 ст. 289 ЦК України, ст. 150, ч.ч. 6,7 ст. 159 СК України тощо). Основу законодавства України у сфері запобігання сімейному насильству, разом з Конституцією України, становить Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III, який визначає поняття насильства в сім'ї та виділяє чотири його види: *фізичне, сексуальне, психологічне та економічне, та* розкриває зміст кожного із зазначених видів насильства (ст. 1 Закону). Отже, насильство в сім'ї, на

¹ Конвенція підписана від імені України паном О. Лавриновичем згідно з Розпорядженням Президента України 19 жовтня 2007 р. № 222/2007-рп.

² Національний План затверджений Законом України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. № 1065-VI.

³ Порядок затверджений Наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16.01.2004 № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.

відміну від наведено вище визначення *жорстокого поводження з дитиною*, не включає поняття *соціального насильства*.

Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до *жебракування та бродяжництва* визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 СК України) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 СК України).

Таким чином, наведені положення національного законодавства свідчать, що попередження жорстокого поводження з дітьми юридично виступає одним з пріоритетів державно-правової політики України, проте законодавство у цій сфері характеризується:

- високим ступенем *колізійності*, яка проявляється вже на рівні визначення самого поняття «жорстоке поводження з дітьми» та його співвідношення з релевантними поняттями («наси́льство над дітьми», «наси́льство в сім'ї», «експлуатація дитини», «сексуальна експлуатація», «торгівля дітьми», «залучення дитини до зайняття злочинною діяльністю, проституцією», «примушування до жебракування» тощо);
- неналежним забезпеченням матеріального права *юридичними процедурами*, які визначають порядок діяльності органів і служб, на які покладається протидія жорстокому поводженню з дітьми, передусім – органів внутрішніх справ (міліції).

Зупинимося на таких основних проблемах:

1) Законодавство України про попередження насильства в сім'ї практично не враховує особливості профілактичної діяльності у сім'ях, де жертвами насильства в сім'ї стали або можуть стати діти, а також містить колізії, які істотно ускладнюють захист дитини, що постраждала від найбільш тяжких форм сімейного насильства, що містять ознаки складу злочинів.

Так, **Розділ III Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачає систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, до яких належать:**

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї (ст. 10 Закону);
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство (ст. 12 Закону);
- обов'язок пройти корекційну програму (ч. 3 ст. 10 Закону);
- захисний припис (ст. 13 Закону).

Через існуючі колізії у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» можливість винесення кривднику *захисного припису та направлення його для проходження корекційної програми у разі вчинення насильства по відношенню до дитини, яке містить ознаки складу злочину* (таким насильством завжди є сексуальне насильство над дітьми у будь-яких формах, нерідко фізичне та економічне насильство над дитиною та ін.), виникає лише у тому випадку, якщо **до цього особа, що вчинила цей злочин щодо дитини, скоїла насильство в сім'ї, яке не містило ознак злочину, та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї.**

Така ситуація має бути НЕГАЙНО усунута через внесення змін та доповнень до чинного Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та забезпечення ним можливості застосування до насильника корекційних програм та (чи) захисного припису за наявності підозри у вчиненні ним злочинів щодо дитини внаслідок сімейного насильства.

При розробці змін та доповнень до чинного Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» необхідно привести інститут захисного припису у відповідність з міжнародними стандартами, віднести його винесення до компетенції суду, визначити термін дії від 30 діб до 6 місяців, передбачити серед заходів захисного припису:

- попередження особи, яка вчинила насильство в сім'ї, про недопустимість прямих і непрямих контактів з жертвою сімейного насильства за місцем її тимчасового проживання, навчання, а також в інших місцях її перебування;

- врегулювання доступу особи, яка вчинила насильство в сім'ї, до дітей, зокрема тимчасова заборона на здійснення батьківських прав щодо дитини (дітей) протягом дії захисного припису, за виключенням права на надання дозволу батьків на вивезення дитини за межі території України;

- вимога до особи, яка вчинила насильство в сім'ї, покинути спільне місце проживання кривдника та жертви сімейного насильства незалежно від того, хто володіє житлом на праві власності.

Невиконання умов, передбачених охоронним ордером, має тягнути за собою кримінальну відповідальність, що не припиняє його дію протягом терміну, на який він винесений.

2) Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, передбачену Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», було доповнено **обов'язком проходження корекційних програм**.

Корекційні програми визначені як «програми, спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї» (ст.1 Закону). Вказані зміни набули чинності з 1 січня 2009 р., проте на сьогодні ці програми тільки починають запроваджуватися у чинну систему попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Незважаючи на вимоги міжнародних стандартів по захисту прав дітей групи ризику та дітей в конфлікті з законом, на рівні національного законодавства України не передбачено запровадження та проведення окремих корекційних програм для неповнолітніх осіб, які вчинили насильство в сім'ї. Відомо, що на етапі розробки таких програм фахівцями запропоновано окрему модельну корекційну програму для неповнолітніх кривдників, однак така вимога має бути передбачена на законодавчому рівні.

3) Законодавство України про попередження насильства в сім'ї суперечливо визначає відповідний структурний підрозділ ОВС, який має опікуватися родиною, де вчинене сімейне насильство, до якого мають відношення діти.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» повноваження

кримінальної міліції у справах дітей поширюються на випадки, коли:

- жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї не досягли 18-річного віку;
- особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягла 18-річного віку.

Тобто, за вказаним Законом, кримінальна міліція у справах дітей здійснює свої повноваження у сфері попередження сімейного насильства, передбачені ст. 6 Закону, як по відношенню до сімей, де насильство вчинено по відношенню до дитини (дітей), так і у разі, якщо сімейне насильство вчинюється неповнолітнім кривдником.

Однак, абз. 2 п. 3.2. Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386, передбачається, що **«працівниками кримінальної міліції у справах дітей профілактичні справи заводяться у випадках, коли особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягла 18-річного віку».**

Це означає, що кримінальна міліція проводить профілактичну роботу з сім'ями, в яких вчинено насильство в сім'ї чи існує реальна загроза його вчинення, лише у випадках, коли таке насильство вчинене неповнолітнім кривдником. У разі, якщо дитина виступає жертвою сімейного насильства, профілактична робота з такою сім'єю ведеться дільничними інспекторами міліції, які переважно не мають ані спеціальної підготовки, ані відповідних навичок та методик для проведення профілактичної роботи з кривдниками в сім'ях, де жертвами сімейного насильства стали діти.

4) Нарешті, прямим порушенням міжнародних стандартів захисту прав дітей, потерпілих від жорстокого поводження, виступає практична відсутність у дітей можливості інформувати міліцію про факти такого поводження.

Така ситуація обумовлюється суперечливим регулюванням процедури приймання заяв та повідомлень від громадян, передбаченим на рівні відомчих (міжвідомчих) нормативних актів Міністерства внутрішніх справ України.

Відповідно до п. 2.1. Наказу Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11, **«звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною подаються як самою дитиною, так і фізичними особами за місцем їх проживання за наявності фактів такого поводження або при реальній загрозі їх учинення».**

Більш того, можливість отримання звернень безпосередньо від дитини підтверджується п. 3.3.8. Порядку, згідно з яким «за всіма фактами жорстокого поводження з дітьми та результатами розгляду працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх зобов'язані інформувати:

- заявника;
- службу у справах неповнолітніх;
- батьків дитини або осіб, які їх замінюють (за згодою дитини);
- у разі необхідності, органи прокуратури та суд».

Однак, це положення залишається декларативним та не реалізується в практичній діяльності органів внутрішніх справ передусім через положення Наказу Міністерства внутрішніх справ України «Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються» від 14.04.2004 № 400. Цим порядком НЕ ПЕРЕДБАЧЕНО особливу процедуру приймання та реєстрації заяви від дитини, а загальні правила прийому заяв не можуть бути реалізовані у разі подання заяви дитиною.

Зокрема, п. 2.4. Порядку передбачено, що «заяви або повідомлення представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадськості чи окремих громадян про злочини можуть бути усними або письмовими.

Усні заяви заносяться до протоколу усної заяви (повідомлення) про злочин, який підписують заявник та посадова особа, що прийняла заяву.

При цьому заявник попереджується про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, про що відмічається у протоколі.

Письмова заява повинна бути підписана особою, від якої вона подається. До порушення кримінальної справи слід пересвідчитися в особі заявника, попередити його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину і відібрати від нього відповідний підпис».

Очевидно, що ці та інші вимоги до приймання заяв від дитини не можуть бути реалізовані (дитина не може бути попереджена про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення, малолітня дитина не може поставити підпис під документом та усвідомлювати його значення, дитина навряд чи буде мати при собі свідоцтво про народження, що дасть змогу пересвідчитись у її особі та ін.).

Таким чином, відомчі нормативні акти МВС України мають бути якнайшвидше приведені у відповідність до міжнародних стандартів в частині гарантування дитині можливості безпосередньо звернутися з заявою про вчинення щодо неї злочинних діянь, жорстоке поводження з дитиною.

2. Відповідність процедури допиту малолітніх та неповнолітніх осіб, що стали свідками або потерпіли від злочинних діянь, міжнародним стандартам прав дитини.

Окрему проблему ставлення з боку агентів держави до дітей групи ризику, становить **процедура та вимоги до допиту дитини, яка стала жертвою чи свідком злочину.**

Серед міжнародних стандартів у галузі дотримання прав та забезпечення потреб дітей груп ризику, одним з документів, в якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, є Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення.

Конвенція № 201 передбачає окремий розділ, який стосується «розслідування, кримінального переслідування та процесуального права». В ст. 35 Конвенції «Опитування дитини» вказується, що кожна держава має вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

- a) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- b) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;
- c) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
- d) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
- e) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- f) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

Вимагається вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її внутрішнього законодавства.

Більшість цих вимог не втілено на рівні національного законодавства України.

За кримінально-процесуальним законодавством України передбачається допит дитини як на стадії досудового слідства (ст. 168 Кримінально-процесуального кодексу України), так і на стадії судового розгляду справи (статті 307, 308 КПК України), в ході якого всі учасники процесу, а також суд та прокурор матимуть можливість задавати питання свідкові чи потерпілому.

Відповідно до ст. 307 та ст. 308 Кримінально-процесуального кодексу України у виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека свідка, допит дитини за ухвалою суду може бути проведений у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість задавати питання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їх показань. По закінченні допиту неповнолітній свідок видаляється із залу суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

За кримінально-процесуальним законодавством України особою, що проводить допит дитини на стадії досудового слідства, виступає **слідчий**, а на стадії судового розгляду справи – **суд**. Це не виключає право слідчого або суду доручити особам, які долучаються до проведення допиту, поставити перед свідком чи потерпілим ряд запитань.

Відповідно до ч. 1 ст. 168 та ст. 307 ст. КПК України, при допиті свідка у віці до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду, і у віці від 14 до 16 років викликається **педагог**. Педагог виступає в даному випадку як спеціаліст.

Слідчий або суд може визнати необхідною присутність **лікаря** при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого віком до 16-ти років, що, як правило відбувається у разі відсталості у фізичному чи розумовому розвитку допитуваного, його хворобливості.

До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу суду задавати свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їх зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України).

Слід підкреслити, що законодавство України не виключає можливість залучення до участі в допиті неповнолітнього свідка разом з педагогом, лікарем та іншими передбаченими КПК України особами, *спеціаліста — фахівця в галузі загальної психології та дитячої психології, проте і не вимагає участі такої особи при допиті дитини..*

Відповідно ч. 1, ч. 2 ст. 168 та ст. 307 КПК України при допиті неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за розсудом слідчого або суду — віком до шістнадцяти років *за необхідності* викликаються батьки чи інші законні представники неповнолітнього.

Інші вимоги до допиту дитини, закладені міжнародними стандартами прав дитини, кримінально-процесуальним законодавством України прямо не передбачені. Не вирішеними залишаються ще ряд важливих процесуальних питань допиту дитини, зокрема, вимога щодо підписання особою, яка допитується, протоколу допиту свідка чи потерпілого, вимога щодо оголошення її змісту протоколу допиту та ін.

Крім того, міжнародні стандарти прав дитини поширюють вимоги щодо особливостей допиту та проведення інших слідчих дій на всіх осіб до досягнення 18 років, тоді як за кримінально-процесуальним законодавством України особливості допиту неповнолітнього свідка стосуються лише особи, **яка не досягла 16 років.**

Таким чином, експерти Проекту мають розробити:

- пропозиції щодо внесення до кримінально-процесуального законодавства України щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів процедури допиту дитини, яка стала жертвою чи свідком злочину, що є тим більше актуальним на етапі розробки нового кримінально-процесуального кодексу України, що зараз триває;

- **методику допиту дитини - свідка або потерпілої від злочину, яку мають використовувати співробітники правоохоронних органів при здійсненні допиту дитини.**

Матеріали, використані при підготовці цієї частини доповіді:

- Христова Г. О. Законодавчі засади попередження жорстокого поводження з дітьми у світлі міжнародних стандартів прав дитини / Г. О. Христова // Вісник Академії правових наук України. – 2009. - № 3 (58). – С. 75-84.

- Аналітична довідка «Законодавство України з питань протидії сексуальному розбещенню та сексуальній експлуатації дитини та шляхи його адаптації до вимог Конвенції Ради Європи № 201», підготовлена Христовою Г.О. для Круглого столу «Законодавство і практика щодо захисту дитини від насильства» (Комітет Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму, 17 березня 2010 р.)

3. Відповідність кримінального провадження у справах про злочини (об'єктивно протиправні діяння), вчиненні особами, що не досягли 18 років, міжнародним стандартам та правилам, які стосуються розгляду справ та здійснення правосуддя щодо дітей.

Найбільш уразливою категорією дітей групи ризику, які потрапляють у пряму залежність від дотримання міліцією та іншими правоохоронними органами міжнародних стандартів захист прав дітей, виступають **діти, що яких існує інформація або розпочато провадження у справах про вчинені ними злочини.**

Україна ратифікувала низку міжнародних документів, що стосуються захисту прав неповнолітніх, які вчинили злочин, передусім, Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.), та ін. Проте чимало проблем, пов'язаних з провадженням у справах про злочини неповнолітніх, залишаються актуальними та потребують вирішення як на законодавчому рівні, так і на рівні правозастосовної практики, зокрема:

- Застосування індивідуального підходу під час прийняття процесуальних рішень, які стосуються неповнолітніх, вимагає з'ясування «характеристики особи неповнолітнього» (п. 3 ст. 433 КПК України). Перелік характеристик особи дитини, що підлягає встановленню за чинним законодавством, є явно недостатнім. З огляду на це поряд з віком неповнолітнього, станом його здоров'я та загального розвитку, обставинами, що негативно впливали на виховання неповнолітнього, наявністю дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього в злочинну діяльність, необхідно з'ясувати також:

- його вікові та психологічні особливості (темперамент, рівень загального розвитку, стан здоров'я, інтереси, ціннісні орієнтири та інше);
- соціальну характеристику (взаємовідносини в сім'ї, колективі, ставлення до навчання, роботи, участь у громадянському житті тощо);
- ставлення неповнолітнього до наслідків вчиненого ним діяння, що вимагає внесення відповідних змін до ст. 433 КПК України.

- У стресовій ситуації, якою є провадження в кримінальній справі, у підлітків загострюється тенденція до примітивних способів психологічного захисту, що проявляється в таких формах: реакція опозиції (бравата, демонстративний характер дій, висловлювань, який не є внутрішньо вмотивованим); реакція відмови (непідкорення вимогам); реакція ізоляції (прагнення уникнути негативних контактів); фрустрація у формі агресії чи уникнення від спілкування. Тому для підвищення достовірності даних, отриманих під час проведення процесуальних дій за участю неповнолітнього, виникає нагальна потреба в спеціальних знаннях у галузі дитячої та юнацької психології.

Ця проблема може бути вирішена шляхом уточнення правового положення педагога, який долучається до проведення допиту неповнолітнього: такою особою має бути визначений *педагог або психолог, який є фахівцем у галузі дитячої та юнацької психології*. Необхідно також визначити *коло його прав та обов'язків, а також розширити коло процесуальних дій, в яких є доцільною його участь*. Таким чином, ст. 438 КПК України має бути приведена у відповідність до міжнародних стандартів захист прав дітей.

- З метою створення передумов для максимального врахування психологічних особливостей неповнолітнього обвинуваченого (підсудного) та його здатності повністю усвідомлювати значення своїх дій та міри, в якій він міг керувати ними, необхідно вдосконалити законодавче врегулювання та поширити практику *проведення судово-психологічної експертизи при провадженні в справах про злочини неповнолітніх*.

- Для створення додаткових гарантій, які перешкоджатимуть незаконному та необґрунтованому втягненню неповнолітнього в сферу дії кримінального процесу, пропонується в структурних підрозділах МВС та прокуратури передбачити *спеціалізований апарат слідчих, до виключної компетенції яких слід віднести питання порушення кримінальної справи та проведення досудового слідства у випадках, коли є дані, що у вчиненні злочину приймав участь неповнолітній*.

Доцільно забезпечити можливість проведення попередньої перевірки заяв та повідомлень, в яких є відомості про вчинення злочину неповнолітньою особою, *кримінальною міліцією в справах дітей*, яка згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» наділена для цього відповідними повноваженнями.

- Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх містять положення про початковий контакт неповнолітнього правопорушника з компетентними органами держави, який повинен відбуватися таким чином, щоб «поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його благополуччю та уникати спричинення шкоди з урахуванням обставин справи».

Враховуючи вимоги вказаного міжнародно-правового акта, а також те, що від враження, яке залишиться у неповнолітнього після спілкування з працівниками спеціальних підрозділів міліції, багато в чому залежить його подальша позиція в справі, *працівники кримінальної міліції в справах дітей обов'язково повинні мати як юридичну освіту, так і педагогічні навички або значний досвід роботи з підлітками*.

- Кримінальна практика свідчить, що неповнолітні підозрювані (обвинувачені, підсудні) *не в повній мірі усвідомлюють надані КПК України можливості для свого захисту*. Враховуючи те, що особі, яка не досягла вісімнадцятирічного віку, важко розібратися у змісті передбачених законом прав, доцільно з моменту порушення кримінальної справи і в подальшому, на кожній стадії судочинства, вручати виписаний *перелік прав та обов'язків, відповідно до його процесуального статусу*. Про проведення вказаної процесуальної дії повинен складатися протокол, який підписується уповноваженим органом, підлітком та законним представником.

- Кримінально-процесуальний закон передбачає можливість так званого «подвійного представництва» їх інтересів, тобто припускає одночасно участь у справі *захисника та законного представника*.

Розглядаючи діяльність захисника, участь якого обов'язкова в цій категорії кримінальних справ, можна відзначити їх надзвичайно пасивну поведінку на досудовому слідстві. З метою усунення такої ситуації

необхідно підвищити ефективність захисту неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, зокрема:

- здійснювати захист неповнолітніх дозволити лише адвокатам і надати їм право самостійно, незалежно від позиції підлітка, визначати лінію захисту для відстоювання його інтересів;
- обов'язково сповіщати захисника про час і місце проведення слідчих дій за участю його підзахисного;
- з метою уникнення випадків, коли органи досудового слідства за наявності до того підстав не визнають неповнолітнього підозрюваним або обвинуваченим, а допитують та провадять інші слідчі дії з участю підлітка як свідка, необхідно нормативно передбачити положення про обов'язкову участь адвоката при допиті неповнолітнього як свідка.

- Передбачивши участь *законних представників* неповнолітнього обвинуваченого на досудових стадіях процесу, законодавець чітко не визначив їх правове положення. Необхідно чітко окреслити права та обов'язки законного представника на всіх стадіях процесу, визначити момент, з якого він може вступити в справу, а також порядок вирішення колізій у випадках, коли інтереси неповнолітнього та його законного представника не збігаються.

- Необхідно розробити більш досконалу систему вимог, які висуваються при *затриманні або взятті під варту неповнолітнього*, забезпечити врахування його індивідуально-психологічних особливостей при застосуванні вказаних запобіжних заходів, а також акцентувати увагу на доцільності їх призначення лише в тому випадку, коли немає можливості обрати інші заходи, передбачені статтями 149, 436 КПК України.

- В світлі міжнародних стандартів прав дитини необхідно розширити спектр запобіжних заходів, зокрема тих, які стануть альтернативою позбавленню волі. Ефективним запобіжним заходом може стати *обов'язок періодичного звіту особи, яка не досягла вісімнадцяти років, перед компетентним державним органом* (кримінальна міліція або служби в справах дітей) про її належну поведінку. Наведена пропозиція цілком відповідає Рекомендації К (80) 11 Комітету Міністрів державам - членам Ради Європи «Про взяття під варту до суду», яку було прийнято 27 червня 1980 р.

- Аналіз відповідних норм КПК і КК України свідчить, що існує певна категорія підлітків (чотирнадцяти - п'ятнадцяти років), які не досягають віку кримінальної відповідальності й вчинили суспільно небезпечні діяння, що є тяжкими або особливо тяжкими, щодо яких не можна обрати ні запобіжний захід, ні віддати до приймальника-розподільника, тобто немає можливості ізолювати їх від суспільства. Необхідно передбачити можливість *поміщати до приймальника-розподільника всіх осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність*.

При цьому необхідно передбачити можливість оскарження рішення про поміщення неповнолітнього правопорушника до приймальника-розподільника в апеляційному суді самостійно підлітком, його законним представником, захисником, що цілком буде відповідати ч. 4 ст. 5 Європейської конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод.

При підготовці матеріалу по п.3 Доповіді використані матеріали:

Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх: Монографія. – Харків: ФІНН, 2009. – 240 с.

Вадим Пивоваров, помічник міністра внутрішніх справ України, Управління моніторингу з питань дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ.

Роль і функції кримінальної міліції у справах дітей

Законодавча основа

Закон України "Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи у справах дітей" від 24.01.1995 р. (зі змінами від 07.02.2007р.)

Ст. 5 Кримінальна міліція у справах дітей є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях, управліннях внутрішніх справ в Автономній Республіці Крим, м. Києві і Севастополі.

Постанова Кабінету Міністрів від 08.07.1995 № 502 "Про створення кримінальної міліції у справах дітей»

Конституція України;

Декларація прав дитини;

Конвенція ООН "Про права дитини";

Кримінальний кодекс України;

Кримінально-процесуальний кодекс України;

Закон України "Про міліцію";

Закон України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей";

Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність";

Закон України "Про попередження насильства в сім'ї";

У своїй діяльності КМСД також керується: постановами Верховного Суду України, указами і розпорядженнями Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, Положенням про кримінальну міліцію у справах дітей, нормативними актами МВС України, а також рішеннями місцевих органів виконавчої влади.

Кримінальна міліція у справах дітей створюється з метою профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли 18-річного віку, і включається до складу кримінальної міліції системи МВС.

Обов'язки КМСД:

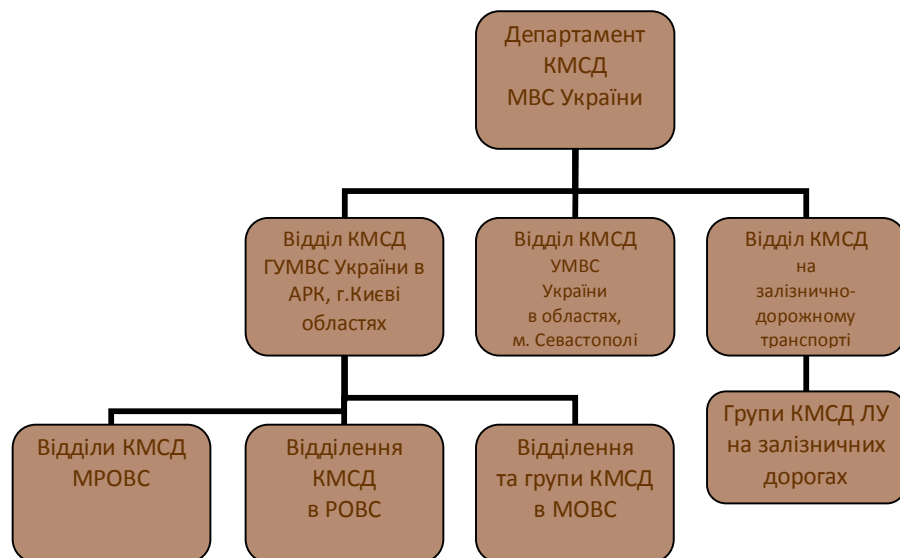
- Проводити роботу, пов'язану з попередженням правопорушень серед дітей;

- Виявляють, попереджують і розкривають злочини, здійснені дітьми;
- Виявляють причини та умови, які сприяють скоюванню злочинів дітьми, в межах своєї компетенції проводять дії з їх усунення, беруть участь у правовому вихованні дітей;
- Виявляти дорослих осіб, які втягують в злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію, жебрацтво

Права КМСД:

- Доставляти дітей, що зробили правопорушення у ВВД не більше ніж на 3 години.;
- Відвідувати дітей правопорушників за місцем їх проживання.;
- Вести облік осіб, які втягують дітей в протизаконну діяльність.;
- Вилучати в невідкладних випадках дітей з сім'ї, перебування в якій погрожує життю і здоров'ю дітей.;
- Затримувати і утримувати в спеціально відведених приміщеннях дітей до 14 років, що залишилися без опіки;

Структура КМСД

Механізми реагування на факти насильства в сім'ї

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 616 "Про затвердження Порядку розгляду заяв і повідомлень про здійснення насильства в сім'ї або реальну його загрозу".

- Пунктом 7 передбачений розгляд заяв про здійснення насильства в сім'ї упродовж 3 діб, а якщо потрібна додаткова перевірка упродовж 7 календарних днів.

- Пунктом 8 - постановлено службі дільничних інспекторів міліції і кримінальній міліції у справах неповнолітніх інформування упродовж 3 днів управлінь або відділів у справах сім'ї і молоді місцевих органів виконавчої влади

Спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 № 3131/386

- „Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді з відповідними підрозділами органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї”.

Олексій Лазаренко, головний спеціаліст
відділу моніторингу дотримання прав людини в
діяльності органів внутрішніх справ МВС України

Дотримання прав дитини, яка з тих чи інших причин вступила у конфлікт із законом

В статті розглядається питання дотримання прав дитини в діяльності органів внутрішніх справ, відповідність порядку та процедури затримання неповнолітніх міжнародним стандартам, зокрема Конвенції ООН про права дитини.

Декларація прав дитини, яка була прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної асамблеї ООН 20 листопада 1959 року проголошує основні принципи, яких повинні дотримуватися держави при розробці та прийнятті національного законодавства. Також Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу. Особливість дитини як суб'єкта правових відносин зокрема визначають Конвенція ООН про права дитини, Декларація про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх всиновленні, Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх („Пекінські правила”), Декларації про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів.

Україною ці міжнародні акти були ратифіковані і вони стали частиною національного законодавства. Крім того, прийнято цілу низку національних законів, відповідно до яких держава гарантує дотримання прав, свобод і законних інтересів дітей. Зокрема, Закон України „Про охорону дитинства” чітко визначає пріоритети держави в охороні дитинства – розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні.

Відповідно до статті 40 Конвенції ООН про права дитини, – діти, які з тих чи інших причин вступили у конфлікт із законом заслуговують на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

Саме з цією категорією дітей доводиться найчастіше стикатися працівникам міліції. Вони вчиняють правопорушення, злочини, залишають місця проживання, вживають наркотичні та психотропні речовини, алкоголь. Іншими словами мають відхилення від визначених суспільством правомірних норм поведінки.

В кримінології, педагогіці та психології відхиленням у поведінці дітей є певне визначення – девіантна поведінка. Девіантна поведінка (англ. deviation – відхилення) – це система вчинків або окремих проступків, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються у незбалансованості психічних процесів, не адаптивності, порушенні процесу самоактуалізації і відхиленнях від морального та естетичного контролю над особистісною поведінкою[8].

Одним із завдань міліції є запобігання правопорушенням та їх припинення[2]. Власно кажучи, що саме слід вважати правопорушенням? **Правопорушення** – це будь-яке невиконання не тільки моральних, але і

правових норм, вимог закону про належну поведінку, у результаті чого ці норми порушуються[1]. Воно може полягати в здійсненні забороненої дії або, навпаки, у невиконанні запропонованого законом обов'язку. Тим самим можна констатувати, що правопорушення – одна з форм антигромадської поведінки, яка має специфічні ознаки, що підтверджують його обумовленість поведінковим фактором[4].

Саме під час здійснення заходів, пов'язаних із можливим затриманням, доставлянням неповнолітнього до органу внутрішніх справ, подальшим проведенням перевірки, дізнання та досудового слідства виникає ризик порушення прав дитини, як особливого суб'єкта правових відносин.

Пункт **b** статті 37 Конвенції ООН про права дитини визначає, що жодна дитина не може бути позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу[2].

Підстави затримання і термін утримання неповнолітніх віком до 14 років, які залишились без опіки та піклування, а також вчинили злочини до віку, з якого за такі діяння передбачена кримінальна відповідальність, визначені у ст. 5 Закону України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. Термін утримання не повинен перевищувати 8 годин [4]. В той же час адміністративна відповідальність за правопорушення, відповідно до чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення настає з 16 років. Тому за вчинення правопорушення неповнолітній у віці від 16 до 18 років може бути підданий адміністративному затриманню.

Підстави, порядок та строки адміністративного затримання громадян органами внутрішніх справ визначені у ст.ст. 262-265 КУпАП. Адміністративне затримання може тривати не більше як три години. Але у виняткових випадках законами України може встановлюватися інші строки, наприклад до розгляду справи судом[6]. Якщо порівняти з попередньою нормою ми бачимо певну колізію. Адже дитину у віці до 16 років, яка вчинила правопорушення, залишились без опіки та піклування можна утримувати до 8 годин, а дитину старшого віку – 3 години.

Особливістю застосування чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення є те, що склади правопорушень, які ним визначаються були просто неприйнятні до неповнолітніх у радянські часи (кодекс був прийнятий у 1984 році). Суспільство не могло собі уявити, що молоді люди у віці 17 років, які наприклад є студентами вищого навчального закладу, можуть порушити порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних ходів і демонстрацій (ст. 185¹ КУпАП). Адже суспільні інститути того часу передбачали обов'язковість членства молоді у ВЛКСМ. Діяльність поодиноких громадських організацій було суворо регламентована і піднаглядна. Випадки вчинення правопорушення неповнолітнім, який досяг 16-річного віку рахувалися надзвичайними подіями і торкалися, як правило, всього колективу (школи, ПТУ, інституту). Саме з цим пояснюються види покарання щодо неповнолітніх, визначені ст. 24¹ КУпАП (зобов'язання публічно або в іншій формі просити вибачення, застереження, догана, передача під нагляд батькам, колективам, громадянам).

Процедура затримання неповнолітньої особи за підозрою у вчиненні злочину, якщо вона досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність визначена ст. 106 Кримінально-процесуального кодексу України. Перелік підстави для затримання чітко визначений законом: коли особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення; коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин; коли на підозрюваному або на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

Неповнолітні, які затримуються за підозрою у вчиненні злочину беруться під варту й утримуються в ізоляторах тимчасового тримання на таких самих правах, як і заарештовані. Для затримання санкція прокурора чи дозвіл суду не потрібні. Затримання оформляється протоколом затримання, копія якого вручається затриманому і направляється прокурору. Строк затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, обраховується з моменту доставляння її в орган дізнання або до слідчого, а якщо затримання провадиться на підставі постанови про розшук і затримання, винесеної органом дізнання або слідчим, то з моменту фактичного затримання. Тривалість затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, не може перевищувати сімдесяти двох годин. Слідчий або особа, яка провадить дізнання, зобов'язані роз'яснити затриманому його права й обов'язки, встановлені чинним законодавством. Про це робиться відмітка в протоколі затримання[7].

У будь-якому із зазначених випадках актуальним є обов'язковість забезпечення виконання пункту d. ст. 37 Конвенції ООН про права дитини щодо права кожної дитини, позбавленої волі на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії.

Література

1. Егоров А.Ю. Расстройства поведения у подростков: клиничко-психологические аспекты / А.Ю. Егоров, С.А. Игумнов. – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
2. Закон України Про міліцію. /Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)/ - 1991, N 4, ст.20
3. Закон України Про ограни і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (Назва Закону із змінами, внесеними згідно із Законом N 609-В від 07.02.2007). – /Відомості Верховної Ради України (ВВР)/ - 1995, N 6, с. 35.
4. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. / Елена Валериевна Змановская. – М.: „Академия”, 2004 – с. 287.
5. Конвенція ООН про права дитини. Див. ресурс: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=995_021
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення. /Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)/ - 1984, додаток до N 51. с. 1221
7. Маляренко В.Т. Коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. / Маляренко В.Т., Гончаренко В.Г. – Форум, 2003. – 938 с.
8. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. посібник / В.М. Оржеховська, Т.Є.Федорченко – Черкаси. – вид. Чабаненко Ю, 2008. – 376 с.

Вікторія Федотова, голова громадської організації
«МАРТІН-клуб», координатор проекту «Правозахисна дитяча
мережа Донбасу».

Тортури та жорстоке поводження з дітьми груп ризику. Огляд звернень до приймалень МГО «Мартін-клуб» та «Дитячої правозахисної мережі Донбасу».

Молодіжна громадська організація "Мартін-клуб" з 1999 року займається рішенням проблем безпритульних дітей, дітей, які з різних причин виявилися без достатньої опіки сім'ї. З 2000 року нами відкритий реабілітаційний центр для таких дітей, який працює по теперішній час.

Основною роботою, на якій базуються усі послуги, які ми надаємо нашій цільовій групі, є встановлення первинного довірчого контакту з дитиною. Від виконання цієї роботи залежить як кількість наших клієнтів, так і якість змін, які привносяться у життя дитини за допомогою нашої організації. Таким чином, людям, що мають довірливий контакт з підлітком вдається дізнатися подробиці про їх вуличне життя, досить часто приховане як від найближчого сімейного і шкільного оточення, так і від суспільства в цілому.

У 2006 році ми проводили дослідження, спрямоване на виявлення специфіки життя безпритульних дітей в м.Макєєвка.

Говорячи про причини, які змушують дитину просити допомоги у соціальних працівників, слід зазначити насильство в сім'ї, алкоголізм (77%) і наркоманію(13%) батьків. Більшість відповідей на питання "Де зараз проживає сім'я"? носять ухильний або узагальнюючий характер: "Удома" (40%). Проте чітко знають, за якою адресою знаходиться сім'я 26,7% підлітків. З представленого матеріалу можна зробити конкретне узагальнення: діти фактично позбавлені можливості бути захищеними сім'єю. Усі опитані не відвідують школу (інтернат) більш ніж 2 місяці, 76% опитаних хлопців не змогли згадати імені їх шкільного учителя. Так ми можемо побачити, що стабільних взаємин з школою у дітей так само немає, вони не мають можливості отримувати підтримку з цього джерела. Практика показує, що хлопці часто дізнаються про того, хто є їх офіційним опікуном тоді, коли здійснюють злочин і міліція притягає опікуна в якості законного представника.

Опинившись у ситуації, коли підтримка сім'ї і школи відсутня, дитина веде небезпечне і кримінальне життя і неминуче має взаємини з різними державними структурами, у тому числі і з міліцією.

З практичних спостережень впродовж 10 років роботи з цією категорією дітей можна виділити наступне:

1. Більшість дітей, позбавлених підтримки сім'ї, здійснюють кримінальні дії;
2. Серед цієї категорії дітей є діти, які ніколи не здійснюють кримінальних дій.

Діти цієї категорії зазнають приниження і тортури з боку співробітників міліції, співробітників психіатричних лікарень

1. Діти цієї категорії не мають захисту офіційних опікунів (батьків, співробітників шкіл, інтернатів, училищ, інших органів, на яких держава поклала цю функцію);

2. У дітей, що належать до різних соціальних груп територіально, існує схоже ставлення і схожа за змістом інформованість про види тортур з боку співробітників органів міліції, що говорить про системність проблем;
3. Існують випадки, коли безпритульні діти брали на себе провину за злочини, які вони не здійснювали. Це відбувається частково через їх упевненості в безкарності, частково через умовляння співробітників міліції, що поєднуються з насильством і приниженнями.
4. Ставлення співробітника міліції до дитини цієї категорії безпосередньо залежить від його особистої порядності;
5. Порушення прав дитини співробітниками сектора кримінальної міліції у справах дітей здійснюється рідше, ніж співробітниками інших підрозділів органів міліції;
6. Співробітники державних структур, покликані захищати права дітей, погано обізнані про зміст цих прав (у тому числі і співробітники міліції).

Внаслідок того, що встановлені довірливі стосунки є важливим компонентом роботи нашої організації, ми володіємо відносно достовірною інформацією про правдивий стан справ відносно тортур і принижень дітей в міліції та в інших установах. В той же час встановлення фактів тортур і насильства є украй скрутним з ряду причин:

- Діти бояться свідчити, оскільки знаходяться в украй уразливому положенні;
- Більшість дітей, з якими відбуваються подібні інциденти, не можуть бути свідками в суді через вік;
- Діти з низьким рівнем освіти, часто з інтелектуальними проблемами не в змозі пояснити, де саме і в який час відбувалися події;
- Частіше за все повідомлення про насильство в міліцію доходять до громадських діячів через досить тривалий проміжок часу, коли вже неможливо провести експертизу. Відбувається це частково через пасивність дітей і труднощів розрізнення хорошого і поганого через загальне наповнення їх життя негативними проявами;
- У співробітників громадських організацій соціальної орієнтації як правило низька компетенція в області захисту прав і юриспруденції.

Нижче наведені приклади з практики

1. У 2008 році працівники міліції при розслідуванні крадіжки, здійсненої в районі базару, затримали групу безпритульників, що складається з 8 дітей. При обшуку у дітей були виявлені складові виготовлення вуличного наркотика ("бовтанки") - оцет, марганцівка, шприци, а так само клей, який діти вживають в якості інгалянта-наркотика. Міліція діяла грубо, била хлопців, один із співробітників міліції примушував підлітка їсти клей, майже наливши його в рот дитині. Коли колега його зупинив, міліціонер вилив на голову підліткові увесь тюбик з клеєм.
2. У травні 2009 міліція з кімнати в гуртожитку прямо з ліжок забрала в райвідділ 2 підлітків, звинувачуючи їх в участі в розбійному нападі на 10-річного хлопчика з метою заволодіння його мобільним телефоном. Підлітків били, душили рушником, надівали на голову целофанові пакети і затикали при цьому рот і ніс згори пакету рукою, так, щоб не можна було дихати, били ногами. Підлітка вагою в 35 кг били стільцем по спині, коли він стояв і коли впав на підлогу. Підлітки є сиротами, їх допитували без офіційних опікунів, педагог з училища був викликаний в міліцію в 13-00, коли хлопці зізналися в злочині, якого не здійснювали (є алібі, яке було підтверджено пізніше завучеві училища, на якого у свою чергу ті ж співробітники міліції чинили тиск, закривши її на півдня в кабінеті в міліції з вимогами відмовитися від ідей

надати свідчення, які засвідчать провину хлопців). В даний момент справа передана до суду, провина підлітків документально доведена, фактично злочин був скоєний іншими людьми, що залишаються на волі.

3. 12-річний С. розповідав про тортури під назвою "стілчик", які співробітники міліції застосовували до нього і його друзів з вулиці. Дитині пропонують спертися спиною об стіну, ногами, зігнутими під кутом 90 градусів упертися в підлогу, витягнути руки вперед і рахувати. Впасти, сісти або встати забороняють. Наш підопічний втратив свідомість на цифрі 364.

4. У кабінеті до підлоги прикручені саморезами робочі черевики, в які взувають підлітка, зав'язують шнурки і б'ють, тим самим добившись нерухомості битого (назва тортур - "чоботи-сороходи").

5. 10-річна дівчинка Л. повідомила про те, що на вулиці працівники міліції били її взуттям по окістю, по нозі трохи вище за ступню. Коли вона впала, її били ногами, вона піднімалася, її знову били по ногах, і вона знову падала.

6. При спробі отримати від тієї ж дівчинки в реабілітаційному центрі при вихователя і 10 інших дітей міліціонер лаяв дитину матом, обзиваючи принизливими для дівчинки словами

7. Працівник ОКМДН уклав парі зі своїми колегами на кількість презервативів в урні. Він змушував до сексуальних стосунків затриманих дівчаток.

8. Підліткам пропонували в темній кімнаті палити сигарету, били по вогнику, гасити забороняли.

9. Підлітка підвішували на двері із зав'язаними за спиною руками, викручуючи їх витягуванням за мотузку на інший бік дверей.

10. На підлітка надівають протигаз, затикаючи трубку (назва тортур - "слоник")

11. Підлітка піднімає до стелі іншої підліток, обертається разом з ним, верхня дитина тримає руками розжарену лампочку, викручуючи її (назва тортур - "лампочка")

12. Дитину кладуть верхньою частиною тулуба на стіл, б'ють по сідницях палицею (назва тортур - "бабусин тапок").

Ці відомості отримані безпосередньо від дітей, які зазнали тортури.

Розділ II

Короткий огляд системи допомоги дітям груп ризику в Німеччині

Ольга Саломатова, Гельсінський Фонд з Прав Людини (Варшава, Польща).

Нотатки до функціонуючої системи роботи з дітьми груп ризику в Німеччині

Інтереси та права дитини є головним базисом системи допомоги дітям груп ризику в розглянутих у проєкті країнах - Німеччині та Польщі. Потрібно відзначити, що робота з важкими дітьми та підлітками є обов'язковим компонентом загальної соціальної роботи в багатьох країнах Західної Європи. Таких дітей відносять до «групи ризику», тобто, такої, в якій висока ймовірність здійснення протиправних дій. До цієї групи відносяться діти, що тікають з дому, школи, покинуті батьками, які відчували насильство, що вживають алкоголь і наркотики, займаються проституцією. Робота з ними і в Німеччині, і в Польщі будується на основі цілого ряду програм, характерною рисою яких є їхній превентивний характер, орієнтація на попереджувальні заходи. Все це ґрунтується на розумінні того, що чим більше часу проходить до моменту надання допомоги дитині в кризовій ситуації, тим складніше усунути наслідки. Але, звичайно, в Польщі та Німеччині існують свої відмінності в системах роботи з дітьми, особливо з неповнолітніми правопорушниками. Якщо в дуже загальному вигляді порівняти польську та німецьку системи правосуддя щодо неповнолітніх - то побачимо, що польське право фактично не містить поняття «провини» і «покарання» щодо неповнолітніх (за винятком випадків, коли підліток, якому виповнилося 15 років, може бути притягнутий до відповідальності як особа доросла в разі вчинення особливо тяжкого злочину (рішення про це приймає Сімейний Суд), у німецькому ж праві неповнолітній може бути засуджений за вчинене діяння. При цьому важливо пам'ятати, що ювенальна юстиція, яка існує в Німеччині з 1923 року, у даний час спрямована на перевиховання, а не на покарання, як власне і вся система роботи з «важкими, кризовими» підлітками. Неповнолітній правопорушник трактується не як звичайний злочинець, а просто як підліток, що оступився. Педагогіка, а не покарання - це головна основа роботи з дітьми. При цьому, як підкреслюють експерти, самостійна система ювенальної юстиції може функціонувати тільки при існуванні інфраструктури для застосування виховних заходів. Така структура створена в Німеччині за допомогою введення дворівневої системи законів соціального забезпечення та правосуддя: Закон «Про соціальне забезпечення дітей та неповнолітніх» (Kinder und Jugendhilfegesetz) і Закон «Про ювенальне правосуддя» (Jugendgerichtsgesetz). Зазначені закони вводять мережу приватних організацій і державних органів для соціального забезпечення та правосуддя. Вже в самому законодавстві Німеччини закладене співробітництво системи ювенальних судів і соціальних служб.

Загальна філософія Закону про ювенальне правосуддя Німеччини:

- Пріоритет альтернативних покарань (мінімум втручання);
- Пріоритет медіації та відновного правосуддя;

- Пріоритет виховних громадських санкцій;
- Взяття під варту (на найкоротший можливий термін від 6 місяців до 5 років, у виняткових випадках до 10 років) як крайній захід ("ultima ratio");
- Навіть у найсерйозніших випадках справу не може розглядати загальний суд для дорослих;
- Під юрисдикцію ювенальних судів підпадають справи за участю 14-17-річних неповнолітніх, а також 18-20-річних повнолітніх;
- Діти (до 14 років), підлітки (14-17 років) і молоді повнолітні (18-20 років) мають право на підтримку та отримання освіти, а також на захист їх особистого розвитку з боку органів соціального забезпечення дітей і неповнолітніх;
- Соціальні послуги неповнолітнім надаються на місцевому рівні;
- Пріоритет надається приватним і некомерційним організаціям, які повинні бути акредитовані регіональними відділеннями із соціального забезпечення неповнолітніх міністерств соціальних справ (Landesjugendämter).

Німеччина розробила ефективну систему приватного та державного соціального забезпечення, а також інститутів правосуддя у сфері попередження злочинів неповнолітніх та інститутів ювенального правосуддя.

На основі Закону про соціальне забезпечення дітей та неповнолітніх створені такі органи: Онлайнні служби із соціального забезпечення неповнолітніх (Jugendämter), служби у справах неповнолітніх у судових розглядах (Jugendgerichtshilfe, JGH), які мають подвійне завдання:

- Завдання тільки соціального забезпечення (сімейна допомога, захист дітей, які потребують опіки за змістом закону);
- Забезпечують роботу обвинувачення та суду за допомогою надання інформації про особистість і про сімейну обстановку для судового розгляду, а також частково відповідають за застосування виховних заходів (медіація, соціальний тренінг і т.д.).

Служби у справах неповнолітніх у судовому розгляді (JGH) відповідають за запобігання непотрібного досудового ув'язнення під варту. У зв'язку з цим, вони вступають у процес якомога раніше і їх негайно повідомляють про арешт неповнолітнього (досудове ув'язнення). Службовцями JGH є соціальні працівники чи педагоги з не менш ніж 3 роками навчання в університеті. Працівники приватних інститутів у більшості випадків мають таку ж професійну освіту, в деяких випадках вони є вчителями, психологами та соціальними працівниками, які пройшли спеціальний тренінг (наприклад, з медіації). Є курси для подальшої професійної підготовки, наприклад, в якості медіатора, які надаються Федеральною службою пробації.

Потрібно підкреслити, що дуже серйозна увага в Німеччині приділяється соціально-педагогічній роботі з «важкими» дітьми та сім'єю. Саме комплекс соціально-педагогічних заходів дає можливість забезпечення прав та інтересів дитини та створює для неї умови, необхідні для цілкового розвитку, незважаючи на

складні життєві обставини. Соціально-педагогічне втручання в життя дитини та сім'ї в Німеччині базується на принципах, закріплених у міжнародних стандартах: пріоритет виховання у родині перед вихованням в освітніх установах; пріоритет збереження сприятливих життєвих умов і, тим самим, збереження стосунків між дитиною та батьками, в тому числі й у разі необхідності вилучення дитини із сім'ї; пріоритет повернення в сім'ю вилученої з неї і пристосованої до нових умов існування дитини за умови, що його благополуччя не постраждає і якщо в її рідній сім'ї більше немає небезпеки для неї.

В даний час професійна діяльність соціальних працівників та соціальних педагогів у Німеччині регулюється єдиним стандартом, вживається термін: «соціальний працівник / соціальний педагог» (частіше можна зустріти скорочений варіант СП / СП). У тому випадку, коли клієнтами є діти та молодь, говорять про соціально-педагогічну роботи, в усіх інших випадках - про соціальну роботу. Законом про допомогу дітям та молоді, в якому суспільство в ясній формі адресувало батькам через законодавців відповідальність і право на виховання, позначено, що при порушеннях у системі «сім'ї» батьки мають право на допомогу та підтримку. Держава зобов'язана втручатися тільки в однозначно певних випадках жорстокого поводження з дітьми. Рішення з цього приводу приймає суддя - як правило, за заявою відомства у справах молоді, що володіє відповідною компетенцією. Згідно із Законом про допомогу дітям та молоді, служби соціально-педагогічної допомоги сім'ї повинні надавати активну підтримку сім'ям з питань виховання і подолання конфліктів і криз, а також допомагати долати поточні труднощі і сприяти розвитку системи самопідтримки і самодопомоги всередині сім'ї.

У тексті використано матеріали міжнародних конференцій з питань ювенальної юстиції (Сибірський Федеральний Університет, Росія).

Констанзе Фрітш (Konstanze Fritsch)

Центр координації допомоги дітям та молоді
(Берлін, Німеччина).

Загальна система допомоги дітям і молоді в Німеччині

Допомога дітям та молоді спрямована на:

- дітей (до 14 років),
- підлітків (у віці від 14 до 18 років),
- молодих людей (віком від 18 до 21 року) і
- молодих повнолітніх (віком від 18 до 27 років).

Допомога дітям та молоді реалізується за допомогою громадських та незалежних виконавців.

- Громадські виконавці допомоги дітям та молоді: **Служби у справах молоді / федеральні служби у справах молоді** - (захист суверенних прав; відповідальні в цілому за дотримання положень закону про дітей та молодь);
- Незалежні виконавці допомоги дітям та молоді: **молодіжні та благодійні товариства, об'єднані у спілки**. Вони виконують більшу частину активностей у сфері допомоги дітям та підліткам.

Ще однією важливою інституцією є сімейний суд.

Уповноважені мають право на певні дії (допомога в питаннях виховання та організації денного перебування дітей). Деякі дії поставлені їм у обов'язки згідно із законом (організація дозвілля молоді).

Напрямки діяльності у сфері допомоги дітям та молоді:

- робота з молоддю (позашкільне навчання молоді, робота з молоддю в напрямку профорієнтації, формування сімейних та освітніх цінностей; міжнародна робота з молоддю; організація відпочинку дітей та молоді; консультації молоді);
- соціальна робота з молоддю;
- сприяння вихованню в родині;
- організація денної зайнятості дітей;
- допомога у вихованні (консультації з питань виховання, передача на цілодобове виховання, соціально-педагогічна підтримка сімей, домашнє виховання);
- допомога в інтеграції душевно хворих дітей та молоді.

Крім того, до складу послуг для молоді входять:

- консультації та підтримка самотніх батьків;
- інтенсивний соціально-педагогічний особистий супровід;

- співпраця із сімейним судом;
- допомога сімейним судам;
- екстрене визначення під опіку дітей та молоді у випадках, якщо виникла загроза їх життю та здоров'ю, наприклад, розміщення їх в установах сімейного типу;
- забезпечення піклування та опіки над неповнолітніми.

Для дітей груп ризику (ключові фактори ризику: сімейна дезінтеграція, бідність, алкогольна та наркотична залежність) особливе значення в Берліні мають наступні види допомоги:

- мобільна робота з молоддю, міграційна робота з молоддю, статеорієнтована робота з дівчатами та хлопцями, соціальна робота в школі (спеціалізовані об'єднання для дітей вулиць, для малолітніх повій та бродяжок, для дітей та молоді з наркотичною залежністю, а також для дітей з родин емігрантів);
- інтенсивний соціально-педагогічний особистий супровід (як правило, персональний);
- соціально-педагогічна робота з неповнолітніми правопорушниками.

Існують також різні служби екстреної допомоги (телефони довіри для дітей та молоді, загальні та специфічні консультації, консультації для дітей та молоді з різними залежностями, підтримка у стані кризи).

Механізм соціального супроводу «кризових» сімей:

- 1) Оцінка ризиків для дитини спільно з багатьма іншими фахівцями;
- 2) Звернення до осіб, уповноважених здійснювати опіку в разі, коли залучення допоміжних інституцій визнане необхідною і доцільною мірою для запобігання загрози;
- 3) Підключення сімейного суду в разі необхідності, тобто коли уповноважені служби не в змозі самостійно оцінити та запобігти ризикам;
- 4) Екстрене визначення дитини під опіку в разі гострої необхідності та коли немає можливості чекати на рішення суду;
- 5) Вплив на осіб, уповноважених здійснювати опіку, у випадках, коли необхідно допомогти їм задіяти інші компетентні органи, установи охорони здоров'я або поліцію задля усунення факторів ризику для дитини;
- 6) Підключення інших компетентних органів з метою усунення факторів ризику для дитини без взаємодії з особами, уповноваженими здійснювати опіку, у випадках коли подібна взаємодія неможлива й потрібне негайне втручання;
- 7) Позбавлення батьківських прав на підставі рішення сімейного суду (за дорученням служби у справах молоді).

Обумовлений законом обов'язок службовців структур у справах молоді захищати інтереси дітей та молоді

Служба у справах молоді з одного боку є сервісною службою, яка надає різні можливості та допомагає у випадках добровільних звернень. З іншого ж боку вона виконує функцію «державного контролю» (Ст.6, частина 2 Конституції), а саме зобов'язана втручатись у випадках виникнення загрози благополуччю дитини та вживати заходів для запобігання виникнення подібних ситуацій.

У федеральній землі Берлін (молодіжні служби мають підпорядкування на федеральному рівні) під керівництвом сенату відстежуються освітні, наукові та дослідницькі індикатори, а також фактори ризику для розпізнавання та оцінки ризикованих ситуацій для дітей та молоді. Все це служить для того, щоб об'єднати і привести до єдиного знаменника дії різних структур, що захищають інтереси дітей та молоді.

З цього у федеральній землі Берлін складається взаємопов'язана система оцінювання та документування випадків загрози добробуту дітей, що знаходить застосування в усіх службах та установах. Вся активність в напрямку захисту дітей та молоді координуються в рамках «Мережі із захисту дітей», що забезпечує ефективну співпрацю різних установ.

- Берлінська гаряча лінія із захисту дітей доступна цілодобово за номером 610066;
- постійні (штатні) контактні особи із захисту інтересів дітей у регіонах;
- домовленість про кооперацію між структурами у справах молоді та установами охорони здоров'я;
- домовленість про співпрацю між структурами із захисту інтересів молоді, поліцією, школами та сімейними судами.

Механізми захисту

Діти і молоді люди можуть звертатися за допомогою до служби у справах молоді самі, без батьків, також вони можуть звернутися самостійно зі скаргою до поліції. Вікових обмежень за цим питанням не існує.

Співробітники служби у справах молоді та соціальні педагоги зобов'язуються не розголошувати отриману інформацію, зокрема без відома опікуваної ними дитини вони не мають права передавати отриману від неї інформацію до поліції. Таким чином, вони можуть також виступати в якості адвоката дитини, захищаючи її перед поліцією, й уповноважені брати участь у провадженні з кримінальної справи.

Служби екстреної допомоги дітям зокрема пропонують і консультацію у випадках, коли діти або молоді люди стають учасниками конфлікту з поліцією.

Для підтримки молодих людей у судочинстві у справах, що стосуються їх, існує служба підтримки молоді, яка представляє їх інтереси, спираючись на соціально-педагогічні знання, називається вона «Служба допомоги в молодіжних судах».

Поліція зобов'язана реагувати на скарги / заяви. Поряд зі звичайним порядком попереднього розслідування складу злочину в поліції існує чіткий порядок розгляду скарг. У берлінській поліції існує центральний офіс з розгляду скарг і професійний менеджмент, що регулярно проходить атестацію, який займається розглядом скарг.

Санкції щодо поліцейських, викритих у прояві насильства по відношенню до дітей

Спектр санкцій проти співробітників поліції достатньо широкий - від заборони службового підвищення до позбавлення волі - залежно від ступеня провини.

Маттіас Ністрой (Matthias Niestroj),
Берлінське бюро з консультацій та
посередництва диверсії в департаменті поліції
(Берлін, Німеччина).

Диверсія - шанс для обвинувачених у вчиненні злочину молодих людей і підлітків

Закон про відправлення правосуддя у справах неповнолітніх (JGG), який застосовується при розслідуванні справ по звинуваченню осіб до 21 року, надає можливість прокуратурі відмовитися від кримінального провадження шляхом відмови від пред'явлення звинувачення у разі, якщо відносно обвинуваченого були застосовані або принаймні розпочаті заходи примусового виховання (процес диверсії). При цьому обвинувачуваний повинен діяти добровільно і виконувати певні умови; його права (наприклад, виклик до суду) не обмежуються. Проте відмова від кримінального переслідування не є обов'язковою; навіть при виконанні всіх умов і проведенні заходів щодо диверсії провадження у справі може вестися далі. Рішення з цього питання виносить Прокуратура у справах неповнолітніх самостійно.

Умови застосування процесу диверсії.

Обвинувачений (-і) зобов'язаний (-і) з'явитися до поліції у порядку, де він (вони) буде (-уть) докладно допитаний (-і) зі справи. Він (вони) вирішує (-ють) про участь у процесі диверсії в добровільному порядку; особам молодше вісімнадцяти, що вирішили піддати себе виховним заходам, необхідно отримати згоду батьків або осіб, які їх замінюють. Крім цього умовою застосування диверсії є схвалення органів прокуратури відповідної пропозиції поліції.

Хід процесу диверсії.

У разі згоди органів прокуратури з проведенням диверсії, обвинувачений (-і) направляються до посередника (-ці) диверсії, які є соціальними працівниками (-цями) Берлінського Бюро з консультацій і посередництва диверсії; вони підлягають обов'язку збереження таємниці та у своїй роботі є незалежними від прокуратури і поліції. Ці бюро консультацій розташовані в місцевих поліцейських управліннях.

Посередники (-ці) розробляють у спільній розмові з обвинуваченим (-ими) відповідні виховні заходи, наприклад, принесення вибачення перед потерпілим, відшкодування заподіяних збитків шляхом особистої праці та інші форми компенсації перед жертвою. Вони підтримують обвинуваченого під час виконання накладених заходів і звітують у висновках перед Прокуратурою у справах неповнолітніх.

Подальшу інформацію про процес диверсії ви можете отримати в діловода поліції, зазначеного в повістці, а також у фонді SPI, Берлінському Бюро з консультацій і посередництва диверсії, вул.

Кремменер, буд.9-11 (Kremmener Straße 9-11), 10435 Берлін, тел.: 44009276/44009273, факс: 4490167.

Гюнтер Шихт (Günter Schicht), Німецький
інститут прав людини (Берлін, Німеччина).

Освіта у сфері прав людини в німецькій поліції¹

1. Поняття освіти у сфері прав людини

Освіта, якщо подивитися на неї абстрактно, - це в першу чергу свідоме стимулювання навчального процесу. Коли мова заходить про освіту в галузі прав людини, стимулюється навчальний процес, який дає людині набір наступних навичок та знань:

- знання власних прав (людини) і уміння їх відстоювати;
- знання прав (людини) інших людей, а також здатність і вміння за них заступитися;
- здатність усвідомити права людини всередині власної системи цінностей, дозволити їм стати своїм внутрішнім, мотивуючим фактором.

Освіта у сфері прав людини націлена як на передачу знань, так і на виявлення (прищеплення) певних цінностей і моделей поведінки. Вона володіє подвійною природою: це як навчання в юридичній сфері, так і у сфері морально-етичній.

Доцільно також провести межу між освітою у сфері прав людини в широкому і у вузькому значеннях слова. У вузькому сенсі слова мова йде про заходи, в ході яких вчитель ПРЯМО доносить до учня права людини як певну сукупність прав. Наприклад, це можуть бути заняття з історії прав людини, за загальним трактуванням прав людини, або огляди роботи правозахисних організацій. У широкому сенсі слова освіта в галузі прав людини являє собою ряд заходів, в ході яких формуються такі погляди і моделі поведінки, які мають на увазі відповідність певній системі цінностей. Один із прикладів такої освітньої активності - тренінги з подолання стресів, (міжкультурні) тренінги з конфліктів, або заняття з професійної етики - одним словом, заняття, мета яких - навчити поліцейських у своїй повсякденній роботі розуміти, дотримуватися і захищати права людини.

У цьому звіті з прав людини, підготовленому федеральним урядом про навчання поліцейських правам людини говориться наступне: «Навчання правам людини - обов'язковий елемент як загальної системи підготовки поліцейських кадрів, так і системи підвищення кваліфікації для певних підрозділів поліції та пов'язаних з нею служб як на федеральному, так і на республіканському рівнях ... У системі підвищення кваліфікації поліцейських, а також у різних

---

¹ Представлення базується на роботі "Навчання у сфері прав людини для поліції» Німецького інституту прав людини, Берлін 2007. Вона доповнюється актуальними висновками

освітніх проектах тема прав людини подається у вигляді найрізноманітніших освітніх курсів і навчальних модулів»¹.

2. Правова необхідність освіти у сфері прав людини в поліції

Різними міжнародними документами регламентується, що десь у вигляді правового обов'язку, десь у вигляді добровільно взятих політичних зобов'язань Федеративна республіка Німеччина (а значить і кожна конкретно федеральна земля) повинні проводити навчання поліції нормам прав людини. Прийняття подібних зобов'язань ми розглядаємо як гідне наслідування.

На рівні ООН ці зобов'язання регламентовані здебільшого пактами на основі Загальної декларації про права людини, а також Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (Цивільний пакт) 1996 р., Міжнародною угодою про протидію будь-яким формам расової дискримінації (антирасистська конвенція) 1965р., Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Угода про захист прав жінок) 1979р., Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання 1984р. та Конвенцією про захист прав дитини 1989р. Щоб прийти до угоди, використовуються сполучні Загальні зауваження (General Comments). Перш за все, вони містять цілий ряд конкретних посилок щодо роботи поліції, а також рекомендації щодо навчання з прав людини в поліції. Як приклад закріплення цих норм в документах можна привести статтю 10 Конвенції ООН проти тортур, у якій серед іншого від поліцейських структур потрібно наступне: «Кожна держава, яка підписала угоду, піклується про те, щоб у якості повноцінного розділу підготовки кадрів проводилась роз'яснювальна робота і навчання про заборону застосування тортур...»

Також для реалізації навчання у сфері прав людини в поліції мають значення наступні документи: «Кодекс поведінки службовців, наділених поліцейськими повноваженнями» 1979р., а також «Основні принципи застосування влади і використання вогнепальної зброї службовцями, наділеними поліцейськими повноваженнями» 1990р.

Найважливішим документом на європейському рівні в області прав людини вважається Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950р. На її основі було створено Конвенцію проти тортур і відповідний комітет (СРТ), а також Європейську комісію з боротьби з расизмом і нетолерантністю. Обидві комісії у своїх звітах і публікаціях повторюють рекомендації щодо проведення освіти у сфері прав людини в поліцейських структурах. Особливо часто на цю тему висловлюється комітет з боротьби з катуваннями (СРТ). У виданих їм стандартах роботи поліції крім іншого сформульовані вимоги щодо комунікативних навичок: «Володіння подібними навичками часто зможе сприяти тому, що службовець поліції чи в'язниці буде готовий згладити гострі кути в ситуаціях, які можуть спровокувати застосування зброї, крім того це дозволить у цілому зняти напругу та поліпшити атмосферу в поліцейських і тюремних установах. Комітет з боротьби з тортурами заохочує прагнення національних інституцій інтегрувати концепцію прав

¹ Сьомий звіт федерального уряду про його політику у сфері прав людини в міжнародних відносинах та інших областях політики (2005), С. 213.

людини у процес практичного навчання навичкам роботи в ситуаціях підвищеного ризику, таких, наприклад, як затримання або опитування підозрюваних у здійсненні протиправного діяння; ці навички найбільш ефективно можна підносити в рамках окремих курсів з прав людини»¹.

3. Практичні заняття в рамках освітніх програм у сфері прав людини в німецькій поліції

Яким же чином Німеччина реалізує вищеописані зобов'язання? При розгляді відповідної практики необхідно спершу врахувати, що представляє собою федеральна система. Кожна федеральна земля має власну поліцейську структуру, включаючи належні їй інститути освіти та підвищення кваліфікації. Мова йде про навчання та підвищення кваліфікації поліцейських. Сюди ж можна віднести безліч різних навчальних планів, циркулярів, календарів проведення навчання і т.д. Під час інвентаризації в 2007 році стало очевидним, що така велика кількість і розмаїття проявляється також у значній різноманітності навчальних тем, які так чи інакше співвідносяться з навчальними завданнями у сфері прав людини.

Освіта у сфері прав людини вимагала структуризації в частині **методики та дидактики**. У цій частині освітні підрозділи поліції здебільшого знаходяться на правильному шляху, але в той же час далекі від ідеалу. Сформулювати це можна так: «Перевага активно-діяльним замість пасивно-рецептивних форм навчання; наявність навчальних прикладів із ситуативноорієнтованими наочними моделями; передача значущих і мотивуючих поведінку смислів... Адресат повинен сприймати запропонований навчальний матеріал як реалістичний і раціональний. Він повинен розділяти та приймати навчальні цілі».²

Ключовими у сфері підготовки поліцейських кадрів у Німеччині є **правові дисципліни**. Вони займають близько чверті всього часу навчання. Сюди закладено основний масив знань про права людини, який отримують поліцейські на етапі навчання. До учнів доноситься тісна прив'язка роботи поліцейського до Основного закону, обов'язок захищати й охороняти основні права, які визначають межі діяльності поліції. Проте не зовсім зрозуміло, наскільки корисні будуть ці знання після закінчення навчання. Складність полягає в тому, що характеристика більшості основних прав подається як права людини, проте не зв'язується, як правило, з міжнародною системою захисту прав людини. Останнє відбувається швидше в рамках курсу **професійної етики**, який містить низку питань, релевантних тематиці прав людини, таких, наприклад, як неправомірний/неправильний поведінка поліцейських, проблема застосування тиску та насильства щодо етнічних та інших меншин, або сувора заборона застосування тортур. У будь-якому випадку кількість годин, відведених на цей предмет, незначна та виникають проблеми із серйозністю його сприйняття. Частково права людини викладаються в розділі **політичних дисциплін**. Тут, наприклад, проводяться семінари, які є факультативними. У частині наповнення цих навчальних курсів конкретними навчальними темами існують великі розбіжності на різних федеральних землях.

1 Стандарти роботи комітету проти катувань, Страсбург: Рада Європи 2004, с. 80

2 Поліцейське професійне училище Тюрингії

У всіх навчальних закладах поліції проводиться також навчання у сфері прав людини в широкому сенсі слова. Тут можна назвати **тренінги з психології та комунікації**. Задіяні службовці поліції повинні навчитися усвідомлювати та поважати різні прояви як власної психіки, так і психіки інших людей. Під час комунікативних тренінгів вони розширюють свій інструментарій і підвищують сенсорність/сприйнятливості для того, щоб навчитися правильно поводитися з людьми, адекватно їх сприймати, і, в першу чергу, вміти вирішувати конфліктні ситуації. Ключові терміни в цій сфері навчання: розпізнання власних стереотипів поведінки і моделей реакції, толерантне та шанобливе ставлення до думок оточуючих, погляди й упередження, авторитет і пошана. На деяких федеральних землях навчальний план містить так званий **практичний курс/курс із застосування**, в рамках якого у зв'язці з правовими, етичними і психологічними аспектами викладаються міждисциплінарні навички. Такі, приміром, як навички поведінки поліцейських під час проведення футбольних матчів, демонстрацій чи затримань. Крім того елементи знань про права людини вплетені в цілий ряд інших навчальних предметів, таких як **криміналістика** (стосовно заборонених методів дізнання), **«Основи поведінки»** в розділі «Поліцейський як приклад для наслідування».

У системі підвищення кваліфікації поліцейських тема прав людини представлена в недостатньому обсязі. Можна знайти лише окремі пропозиції навчальних курсів (наприклад, «Права людини в повсякденній роботі охоронних підрозділів і патрульних служб»; «Сенсибілізація жертви», «Співпраця поліції та amnesty international»). На всіх федеральних землях і у федеральній поліції можна знайти освітні пропозиції, які стосуються підвищення міжкультурної компетенції. Часто зустрічаються також освітні курси з прав людини в широкому сенсі слів, наприклад, зі стресменеджменту, риторичної деескалації або корупції в поліції. Слухачі цих курсів вибирають їх, як правило, за власної ініціативи. Таким чином не виключено, що ця інформація не досягне службовців поліції, яким подібні знання були б необхідні.

4. Підсумок

Освіта у сфері прав людини в німецькій поліції знаходиться на високому рівні. Це не в останню чергу пов'язано з тенденцією розвитку прозорості цивільної поліції. Система підвищення кваліфікації в системі підготовки кадрів має чітку правову орієнтацію. Заходи з навчання та підвищення кваліфікації з питань комунікації, риторичної деескалації, та інших soft skills як частини навчання правам людини в широкому сенсі слова організовані в усіх федеральних землях поряд із семінарами з підвищення міжкультурної компетенції. Якість і кількість цих заходів все ж таки залишають бажати кращого. Є також інші ресурси. По-перше, необхідно більш докладно, ніж це робилося досі, розробити тематику практичних занять з проблематики роботи поліції у сферах, де великий ризик порушення прав людини. Особливо це стосується існування так званої Cop Culture, професійної субкультури поліцейських, яка вибудовує «стіну мовчання» (готовність покривати неправомірні вчинки з боку інших поліцейських). По-друге, необхідно розробити ряд навчальних дисциплін, у рамках яких до поліцейських лунав би взаємозв'язок міжнародної системи захисту прав людини і конкретної роботи поліції. І по-третє, нарешті, необхідно актуалізувати знання у сфері прав людини для керівних працівників у поліції, оскільки саме вони мають найбільший вплив на оперативних співробітників поліції. Мова йде, перш за все, про керівників першого рівня.

Розділ III

Короткий огляд системи допомоги дітям груп ризику в Польщі¹

Ольга Саломатова, Гельсінський Фонд з Прав Людини (Варшава, Польща).

«1. Республіка Польща забезпечує охорону прав дитини. Кожен має право вимагати від органів публічної влади захисту дитини від насильства, жорстокості, експлуатації та деморалізації.

2. Дитина, позбавлена батьківської опіки, має право на опіку та допомогу публічної влади.

3. При встановленні прав дитини органи публічної влади, а також особи, відповідальні за дитину, зобов'язані вислухати і в межах можливості врахувати думку дитини.

4. Закон визначає компетенцію і порядок призначення Захисника Прав Дитини»

Ст. 72 Конституції Республіки Польща

Права дитини відносяться до категорії прав людини і впливають із гідності і неповторності дитини як людської особистості - на цьому постулаті будується система роботи з дітьми в Польщі, країні, яка ратифікувала всі основні міжнародні норми, пов'язані із забезпеченням прав дитини, і постійно працює над удосконаленням законодавства в цій області. Одним з останніх важливих досягнень є законодавчо закріплена повна заборона тілесних покарань дітей². Це означає, що навіть батьківський «ляпанець» є забороненим і при застосуванні такого засобу «виховання» на батьків чекає зустріч з відповідальними за дотримання прав дитини органами, в першу чергу - Сімейним Судом.

Польське законодавство вже на рівні Конституції обумовлює права дитини, на основі закріпленого в Конституції положення також було прийнято Закон «Про Уповноваженого з прав дитини», існує цілий ряд інших нормативних актів, що забезпечують на практиці функціонування комплексного підходу до роботи з дитиною та родиною, що відносяться до різних галузей права³.

Головним польським законом, який регулює питання, що стосуються неповнолітніх, є Закон «Про провадження у справах неповнолітніх» від 26.10.1982 року, до якого пізніше було внесено численні зміни. Цей Закон стосується як неповнолітніх, які вчинили злочини, так і тих, хто опинився в «зоні ризику», і виявляє ознаки деморалізації: прогулює школу, вживає алкоголь, тікає з дому і т.д. Цей закон вводить особливе розуміння неповнолітнього у світлі польського законодавства про ресоціалізацію: особа до 18-ти років (в особливих випадках - до 21 року, якщо перебуває у виправному закладі), яка демонструє прояви деморалізації, і особа, яка вчинила правопорушення,

¹ Текст підготовлено з використанням матеріалів Гельсінського Фонду з Прав Людини (Варшава, Польща)

² Закон про протидію насильству в сім'ї (2005 р.), з доповненнями та змінами від 01.08.2010 р.

³ Перелік обраних нормативних актів у додатку до тексту

що підпадає під дію Закону РП про провадження у справах неповнолітніх. Поняття «неповнолітній» не є ідентичним поняттю «малолітній». Зазначений Закон застосовується по відношенню до трьох категорій неповнолітніх:

- особи до 18-річного віку, яким загрожує деморалізація (вони не ходять до школи, зловживають алкоголем, наркотиками, вчиняють хуліганські дії тощо);
- особи у віці від 13 до 17 років, які вчинили карну дію (якщо по досягненні 15 років така особа вчинила злочин, спрямований проти життя іншої особи; вчинила зґвалтування, грабіж, злочин проти громадської безпеки, або скоїла дію, яка призвела до важкого розладу здоров'я, вона може бути притягнута до відповідальності як доросла особа на підставі п. 2 ст. 10 Кримінального Кодексу. Розмір покарання не може перевищити 2 / 3 вищого передбаченого законом заходу для даної забороненої дії). 17-річна особа притягується до відповідальності як особа доросла, але якщо така 17-річна особа вчинила менш тяжкий злочин до закінчення 18 років, суд замість покарання може застосувати виховні заходи;
- особи до закінчення 21 року, щодо яких застосовуються виховні або виправні заходи.

Закон ґрунтується на прагненні протидії деморалізації і злочинності неповнолітніх та створення умов для повернення до нормального життя неповнолітніх, які вступили в конфлікт із законом або з принципами соціального гуртожитку, а також на прагненні посилити виховну функцію та почуття відповідальності сім'ї за виховання неповнолітніх як членів суспільства.

У Законі окремо виділено **поняття деморалізації неповнолітнього**, що означає стан або процес, який характеризує негативно його позицію та поведінку у ставленні до встановлених у суспільстві основних норм і принципів існування. Закон також вказує на найтипівіші і найпоширеніші прояви деморалізації, які повинні виражатися в систематичній, повторюваній поведінці.

У Польщі відсутнє явище безпритульності¹, (на жаль, все ще характерне для України), гадається, що цьому сприяє системний підхід до роботи з дитиною та сім'єю, але також важливим є стимулювання громадської відповідальності дорослих за кожну конкретну дитину у складній ситуації: у праві закріплений принцип, що **кожен**, хто виявив наявність обставин, які свідчать про деморалізацію неповнолітнього, **несе суспільний обов'язок** відповідним чином протидіяти їм, а перш за все повідомити про це батькам або законним опікунам неповнолітнього, у школі, у суді з сімейних справ, у поліцію або в іншій відповідний орган². На додаток до цього в законах закріплено положення про те, що кожен, хто дізнається про скоєння порушень або злочинів щодо

¹ Дитина, в силу різних обставин, може опинитися без належної опіки, може проводити багато часу на вулиці, втікати з дому, опікунських або виховно-виправних установ - але це буде явище тимчасове, система працює так, що в такому разі вона дуже швидко опиниться в зоні уваги відповідальних служб і, перш за все, Сімейний Суд буде займатися кожним таким випадком.

² Закона про провадження у справах неповнолітніх РП

неповнолітнього має громадський обов'язок повідомити Сімейний суд, прокуратуру, поліцію¹. Звичайно ж - на державних та муніципальних органах лежить **правовий обов'язок** повідомляти суд, прокуратуру і поліцію в зазначених ситуаціях², за відсутність такої реакції передбачена різного роду відповідальність. Таким чином формується ситуація, коли дорослі не можуть просто пройти повз дитину, з якою відбуваються погані речі - кожен дорослий стає відповідальним як за вчинки дитини, так і за порушення прав дитини - і нехай суспільна відповідальність скоріше формальна, але вона зміцнює принцип відсутності провини дитини. Закон про провадження у справах неповнолітніх це підтверджує і не містить поняття провини і покарання неповнолітнього.

Головним органом, який приймає рішення в зовсім різних ситуаціях щодо дитини і сім'ї в Польщі є **Сімейний суд** - як особливий, виділений, спеціалізований орган. Сімейний суд щодо дітей займається як опікунськими справами - коли, наприклад, по відношенню до дитини відсутня належна батьківська увага, коли дитина залишилася без законних опікунів, коли по відношенню до дитини були здійснені негативні дії та ін., так і справами, коли сам підліток виступає суб'єктом здійснення протиправних діянь, злочинів, або перебуває під загрозою деморалізації.

Основний принцип проваджень у справах неповнолітніх - це **благо дитини**. Він виражається у прагненні досягнення позитивних змін у особистості та поведінці неповнолітнього, а також забезпеченні необхідних, що відповідають потребам дитини, умов життя. Крім роботи з самим неповнолітнім проводиться робота з його найближчим оточенням, моніторинг ситуації та спостереження за процесом, що відбувається в середовищі, де живе і навчається неповнолітній. У даному питанні Сімейному суду допомагають інші інституції, в тому числі **Сімейний діагностично-консультаційний центр** - спеціалізована установа, що діє головним чином за дорученнями Сімейних судів, але також прокуратури та поліції, звичайних судів та установ для неповнолітніх. Головними завданнями Центру є:

- проведення психологічних, педагогічних, медичних (психіатричних) досліджень і досліджень середовища, а також надання висновку про неповнолітніх, малолітніх і їх батьків або опікунів;
- сімейні консультації;
- спеціалізована опіка над неповнолітніми і підлітками;
- спеціалізована допомога виправним установам та притулком для неповнолітніх;
- співробітництво з інституціями, що займаються проблематикою сім'ї та попередженням деморалізації.

Іншим важливим «помічником» Сімейного суду з питань прийняття і виконання рішень стосовно дитини та сім'ї виступає **служба сімейних кураторів**. Сімейні куратори - професійні та громадські, є судовим органом; вони здійснюють нагляд над сім'ями, яким загрожує громадська патологія, і неповнолітніми. Співпрацюють зі шкільними соціальними педагогами, громадськими

¹ Кримінально-процесуальний кодекс РП, Цивільно-процесуальний кодекс РП

² Також у разі підозри про насильство в сім'ї, що регулюється Законом про протидію насильству в сім'ї РП

організаціями та ін. Також сімейним судам допомагають районні **Центри сімейної допомоги** (соціальні працівники зобов'язані надавати всіляку допомогу - психологічну, соціальну, фінансову і т.п., щоб дитина не потрапляла до піклувальних установ). Центри допомагають також у кризових ситуаціях, проводять інтерв'ю, співпрацюючи з сімейними кураторами.

Важливу функцію в системі роботи з дітьми груп ризику виконують різні соціально-опікунські інституції, а також неурядові організації, що включені у процес допомоги дитині та сім'ї та відіграють у ньому дуже серйозну роль. Громадські організації в Польщі ставали ініціаторами багатьох змін у системі допомоги дітям груп ризику як на практиці, так і на законодавчому рівні - а співпраця з НУО є закріпленим обов'язком державних і муніципальних установ, що займаються роботою з дитиною та родиною. Частина завдань, пов'язаних з протидією деморалізації неповнолітніх, держава передає в руки неурядових організацій, забезпечуючи можливість отримання такими організаціями фінансової підтримки діяльності.

Також деякі функції щодо неповнолітніх виконує **поліція** - але її роль дуже обмежена - завдання, можливості та відповідальність чітко регламентовані законом і прописані в процедурах. Кожен поліцейський, який може працювати з дитиною, повинен мати спеціальну підготовку, крім основного навчання (що включає блок з прав людини) окремі програми щодо особливостей роботи з неповнолітніми. У поліції неповнолітніми займається **інспектор у справах неповнолітніх** – серед його завдань профілактика та проведення слідства у справах за участю неповнолітніх; **поліцейська хата дитини** - спеціалізована установа, місце тимчасового утримання підозрюваних у скоєнні злочину (після 13 років), і місце тимчасового утримання дітей, що втекли з виправних центрів¹. Також поліцейські з відділів превенції тісно взаємодіють з різними інституціями із системи допомоги дитині та сім'ї, а також громадськими організаціями, беручи участь у розробці спільних профілактичних, ресоціалізаційних програм; створюючи інтердисциплінарні команди допомоги дитині та сім'ї (в першу чергу з питань протидії насильству в сім'ї) - в такі команди включаються фахівці з різних установ - сімейний куратор, поліцейський, шкільний педагог, представники громадських організацій, психолог, соціальний працівник і т.д. - і спільно розробляється індивідуальна програма для конкретної кризової сім'ї. Також для поліції представники громадських організацій проводять навчання за спеціалізованими темами - наприклад, з прав дитини, питань домашнього насильства та ін.

У рамках короткого огляду можна торкнутися тільки частини елементів системи, без подання проблем, однак потрібно підкреслити, що є важливі відмінності польської системи допомоги дітям груп ризику від української, в тому числі такі як: відсутність у Польщі «карального підходу» до неповнолітніх, які перебувають під загрозою деморалізації, і деморалізованим, наявність Сімейного суду як головного спеціалізованого органу системи роботи з дитиною та родиною, а також більш суворі відповідності міжнародним стандартам прав людини законодавства і правозастосовчої практики відносно дітей груп ризику. Нижче представлені вибрані аспекти

¹ У Польщі неможливо навіть тимчасово утримувати в подібній установі, що знаходиться у веденні поліції, дітей, які нічого не зробили, а, наприклад, тільки втекли з дому або опікунської установи. На жаль, подібна практика все ще є в Україні.

функціонування польської системи, пов'язані з процесом щодо неповнолітніх і застосовуваних до них заходів.

Справедливий процес щодо неповнолітнього (витяги):

- справи неповнолітніх підлягають юрисдикції Суду із сімейних справ, хіба що в особливому положенні затверджується інакше;
- неповнолітній повинен мати захисника;
- батьки чи законні опікуни неповнолітнього мають права сторін провадження;
- при допиті неповнолітнього слід прагнути до забезпечення для нього повної свободи висловлювання своїх думок. Допит неповнолітнього повинен мати місце в умовах, наближених до натуральних, у міру необхідності, в місці проживання неповнолітнього, при чому слід уникати багаторазового допиту неповнолітнього щодо тих самих обставин або обставин, які були встановлені іншими доказами і не викликають сумнівів;
- суддя із сімейних справ рекомендує судовому куратору проведення соціологічного опитування в середовищі, де перебуває неповнолітній, і серед ровесників неповнолітнього;
- суд повинен брати до уваги рекомендації психолога;
- роль поліції у справах неповнолітніх різко обмежена, навіть на стадії попереднього розслідування.

Неповнолітній - сторона справи (витяги):

- в усіх справах, які зачіпають інтереси неповнолітнього, він є повноправною стороною процесу, крім нього сторонами провадження є батьки і законний опікун, а також прокурор;
- приймати рішення щодо неповнолітнього може тільки СУД;
- у справі неповнолітнього потрібно керуватися перш за все його благополуччям;
- під час судового розгляду суд вислуховує пояснення неповнолітнього, крім цього, неповнолітній залишається в залі засідань суду, якщо суд прийде до висновку, що це доцільно, зокрема з виховних причин або для захисту неповнолітнього і з'ясування всіх обставин справи.

Заходи, які можна застосувати до неповнолітнього відповідно до закону діляться на **виховні** та **виправні**. Вибір заходів залежить від віку, особи неповнолітнього, вчиненої дії та ступеня його деморалізації. Заходи виносяться на невизначений термін, до моменту закінчення процесу ресоціалізації неповнолітнього. Сімейний Суд є органом, який приймає рішення відносно неповнолітнього на кожному етапі, в тому числі, регламентує реалізацію застосованого заходу,

його форму і термін дії. На кожній стадії провадження у справах неповнолітніх Сімейний Суд може, за ініціативою або за згодою потерпілого і неповнолітнього, направити справу до установи або особі, що заслуговує довіри, з метою проведення медіаційного провадження. Провадження у справі неповнолітнього, як у виправному, так і у виховному плані, **не є формою покарання**, але має на меті проведення ресоціалізації неповнолітнього.

Виховні заходи (застосовуються в першу чергу і як основні):

- поставити під нагляд,
- зобов'язати неповнолітнього вести себе певним чином,
- встановити відповідальний нагляд батьків або законних опікунів за неповнолітнім, встановити нагляд молодіжної організації або іншої громадської організації, місця роботи або особи, вартої довіри, які можуть поручитися за неповнолітнього,
- застосувати нагляд куратора,
- направити неповнолітнього до кураторського центру, а також до громадської організації чи установи, які займаються роботою виховного або навчального характеру з неповнолітніми, після попередньої консультації з тією організацією або установою,
- рішення про заборону неповнолітньому водіння автомобіля,
- рішення про конфіскацію речей, які були отримані у зв'язку з вчиненням кримінального діяння,
- рішення про розміщення в субститутній сім'ї, у відповідному виховному закладі або в шкільно-виховному центрі,
- інші заходи, обумовлені цим законом для юрисдикції суду із сімейних справ, а також застосувати заходи, передбачені Кодексом у справах сім'ї, опіки і піклування.

Виправні заходи (застосовуються як виняток):

- рішення про розміщення неповнолітнього у виправній установі (приймається в разі вчинення неповнолітнім кримінального діяння, а також у зв'язку з високим ступенем деморалізації, обставинами і характером діяння, в тому числі, коли інші виховні заходи виявилися неефективними або немає перспектив по відношенню до ресоціалізації неповнолітнього). При цьому, розміщення неповнолітнього у виправному закладі може бути умовно відстрочено, якщо особливості і особисті, і соціологічні (умови середовища, професійної групи та ін..) умови підлітка, а також обставини та характер його діяння обґрунтовують припущення про те, що незважаючи на невиконання виправних заходів, виховні цілі будуть досягнуті.

Виконання рішень Сімейного суду:

- Метою виконання виховних і виправних заходів є виховання неповнолітнього свідомим і чесним громадянином, яке засноване на рекомендаціях науки і на педагогічному досвіді.
- Виховна діяльність повинна бути націлена перш за все на всебічний розвиток особистості та здібностей неповнолітнього, а також на формування і фіксування в ньому суспільно бажаної поведінки та почуття відповідальності, так якби він був відповідно приготований до суспільно корисної праці.
- Виконання заходів має призвести також до правильного виконання батьками або законними опікунами їх обов'язків по відношенню до неповнолітнього.
- До виконання заходів можна підключити також молодіжні організації та інші громадські організації.

Типи виправних установ та притулків для неповнолітніх (регулюються розпорядженням Міністра Юстиції РП):

У справах ресоціалізації: молодіжні центри із соціальної адаптації: відкритого, напіввідкритого, закритого типу, з посиленням виховним наглядом.

У справах ресоціалізації та відновлення трудових здібностей.

У справах терапевтичної ресоціалізації.

Типи виховно-опікунських установ (регулюються Розпорядженням Міністра праці та соціальної політики РП)

Діляться за специфікою дій:

- установи денної допомоги;
- інтервенційні установи;
- сімейні установи;
- соціалізуючі установи;
- ресоціалізуючі установи.

Деякі принципи функціонування установ для неповнолітніх:

- Організація та виховна система у виховних закладах, шкільно-виховних центрах і притулках для неповнолітніх, а також у виправних установах повинні забезпечувати можливість індивідуального впливу на неповнолітніх відповідно до їх особистісних характеристик і виховних потреб.
- Нагляд за виконанням судових рішень про направлення неповнолітнього до кураторського центру, про розміщення у відповідному виховному закладі, шкільно-виховному центрі, державному закладі охорони здоров'я, будинку соціальної допомоги, виправній установі,

притулку для неповнолітніх, так само як і судового рішення про розміщення неповнолітнього в кімнаті дитини поліції, проводиться суддею із сімейних справ.

- Центри забезпечують, зокрема, загальну та професійну освіту, культурно-просвітницьку діяльність та спортивну діяльність, діяльність, спрямовану на розвиток громадської активності неповнолітніх і залучення їх до суспільно корисної праці, а також доступ до послуг охорони здоров'я.
- Підліток в установі має право здійснювати практику релігії або переконань і справляти релігійні повинності та безпосередньо брати участь у відправленні богослужінь і обрядах, які мають місце у виправних установах і притулках для неповнолітніх у дні відпочинку, має право слухати богослужіння, що передаються засобами масової інформації, а також володіти книгами, журналами і предметами, які використовуються для виконання релігійних практик.

Принципи застосування примусових заходів до неповнолітніх у Польщі
Прямі примусові заходи можуть бути застосовані у разі неефективності впливу заходів психологічно-педагогічного характеру. Прямі примусові заходи застосовуються виключно з метою протидії:

- 1) спробам неповнолітнього покінчити життя самогубством або спробам неповнолітнього зазіхнути на своє здоров'я чи здоров'я іншої особи;
- 2) заклику до бунту;
- 3) колективній втечі;
- 4) знищенню власності, що може призвести до серйозного порушення порядку;
- 5) самовільного залишення неповнолітнім виправної установи, притулку для неповнолітніх, відповідного центру з виховання та піклування, шкільно-виховного центру, а також
- 6) з метою доставки неповнолітнього в такий заклад або центр.

Обов'язки держави щодо неповнолітніх, що виходять з виховних центрів і виправних установ:

- Директор установи за рік до надання самостійності неповнолітньому повідомляє про цей факт районний Центр сімейної допомоги, що знаходиться в майбутньому місці проживання підлітка.
- Вихователь, вихованець і соціальний працівник з районного Центру спільно розробляють план самостійного життя підлітка, в залежності від конкретної ситуації вихованця (повертається він до будинку своєї сім'ї, або необхідно шукати для нього житло; ще вчиться або вже працює і т.д.).
- Після виходу з установи вихованець знаходиться під опікою соціального працівника з Центру сімейної допомоги. Підліток отримує гроші на облаштування, якщо знаходить роботу, або допомогу на навчання.

- Вихованцям, які після виходу з установи вчинили правопорушення, можна відмовити в допомозі (таке рішення може прийняти місцева влада, однак його можна оскаржити).

Додаток:

Вибране законодавство про неповнолітніх на прикладі Польщі:

- Конвенція про права дитини ООН
- Конституція РП (ст. 72, ст. 48)
- Сімейний та опікунський кодекс РП
- Кримінальний кодекс РП
- Закон РП «Про уповноваженого з прав дитини»
- Закон РП «Про систему освіти»
- Закон РП «Про соціальну допомогу»
- Закон РП «Про провадження у справах неповнолітніх»
- Закон РП «Про судових кураторів»
- Розпорядження Ради Міністрів РП щодо детальних умов та порядку застосування прямих примусових заходів по відношенню до неповнолітніх осіб, які перебувають у виправних установах, притулках для неповнолітніх осіб, спеціальних виховних установах і шкільно-виховних установах
- Розпорядження Міністра Юстиції РП щодо виправних установ та притулків для неповнолітніх
- Розпорядження Міністра праці та соціальної політики про виховно-опікунські установи
- Постанова Міністра народної освіти і спорту про принципи надання та організації психолого-педагогічної допомоги в публічних дитячих садах, школах та установах.

Розділ IV

Основні висновки проекту

Визнаючи факт, що коріння проблеми криється у відсутності комплексного підходу до процесу попередження деморалізації дітей груп ризику в Україні, усвідомлюючи необхідність розгляду проблеми бездоглядності та безпритульності неповнолітніх також через призму функціонування соціально-опікунських інституцій і завдань держави щодо дитини і сім'ї, експертна група вважає за необхідне звернути увагу українського уряду на проблемні сфери загального характеру, що впливають на ситуацію порушень прав людини по відношенню до дітей груп ризику, як тих, що знаходяться під загрозою деморалізації, деморалізованих, так і тих, хто в силу життєвих обставин потребує особливої соціально-психологічної допомоги й опіки. Перелік проблем, на які тристороння робоча група звертає увагу нижче, не є вичерпним¹, робота над аналізом причин даних проблем буде продовжена в ході подальших проектів².

1. Функціонування на практиці «карального підходу» по відношенню до дітей вулиць, дітей, що вступили в конфлікт із правом у найрізноманітніших проявах (що знаходяться під загрозою деморалізації, деморалізованих, які вчиняють карні діяння).

Основою для зміни практичної ситуації з дотриманням прав представників дітей груп ризику в Україні є зміна підходу до дитини - від «карального», коли дитина має відповідати за свою поведінку та вчинки (часто як доросла людина) і повинна бути покарана різними способами - до «виховно-виправного», коли вся система діяльності щодо допомоги дитині, що опинилася під загрозою деморалізації або деморалізована, метою ставить найвище благо дитини, і діє в її найкращих інтересах, так, щоб допомогти їй і надати можливість повноцінного розвитку на основі принципів, закладених у міжнародних документах. Важливо усвідомити та прийняти підхід, що дитина не народжується «правопорушником», дитина - це людина, що потребує особливого захисту, а за її негативну поведінку та вчинки відповідає доросле суспільство і, в першу чергу, державні інститути, відповідальні за роботу з дитиною та сім'єю. Обов'язок створення ефективної системи допомоги дитині у кризовій ситуації покладені на державу.

¹ Даний розділ виступає також доповненням до розділу з описом ситуації в Україні - у представлених там доповідях містяться опис основних складнощів у ситуації дітей груп ризику в Україні.

² У тому числі, експертна група вважає важливим звернути увагу зацікавлених осіб на суміжний за діяльністю проект "Європейські стандарти у сфері допомоги дітям і сім'ї у Чернігівському регіоні", який фінансується програмою Польська допомога Міністерства Закордонних Справ Республіки Польща в 2009 році. Проект реалізується Гельсінською Фундацією Прав Людини (Варшава, Польща) та Центром Гуманістичних Технологій АХАЛАР (Чернігів, Україна). У даному проекті був зроблений аналіз українського законодавства та правозастосовчої практики та представлені рекомендації для змін у сфері опіки над дитиною та сім'єю.

2. Відсутність спеціалізованого органу, який приймає рішення на різних етапах по відношенню до дитини та сім'ї, що контролює виконання таких рішень і здійснює певну координацію між інституціями, відповідальними за допомогу дитині та сім'ї.

У Польщі та Німеччині в якості такого органу виступає Сімейний Суд. В Україні необхідно прагнути до створення такої окремої інституції в довгостроковій перспективі. У короткостроковій - слід ініціювати виділення «сімейних» відділів у структурі діючих судів, де судді займалися б тільки питаннями допомоги дитині та сім'ї, розглядом адміністративних та кримінальних справ щодо неповнолітніх, а також курирували реалізацію таких рішень. На підтримку суддям повинні виступати інституції, що займаються соціально-психологічною, педагогічною експертизою і допомогою при роботі із сім'єю та дитиною, які здійснювали б попередню оцінку ситуації, полегшуючи, таким чином, для суддів процес прийняття рішень. Доцільно також ініціювати створення спеціалізованої служби (аналог служби судових кураторів у Польщі) - як інституції, що допомагає сімейному суду при діагностуванні ситуації дитини та сім'ї, при прийнятті та виконанні рішень, при подальшому супроводі дитини та сім'ї.

3. Низький рівень координації, взаємодії між інституціями, відповідальними за роботу з дітьми груп ризику.

На практиці немає зацікавленості в такій координації, кожна інституція виконує свої завдання, часто не керуючись принципом «найкращих інтересів дитини». На першому етапі, поки не створена система роботи сімейних судів і кураторських інститутів, важливо використати досвід інших країн, наприклад, Польщі та Німеччини, зі створення інтердисциплінарних команд, що включають представників різних відомств для обговорення, розробки та впровадження у практику програм допомоги конкретній дитині, що опинилась у складній ситуації, і, за наявності біологічної сім'ї, допомоги та роботи із сім'єю також.

4. Відсутність якісної підготовки співробітників державних і муніципальних закладів для роботи з дітьми такої складної категорії як діти вулиць, діти деморалізовані, у конфлікті із законом. Низький рівень знань про права дитини, міжнародні стандарти поведінки з неповнолітніми. Окремо слід виділити відсутність спеціальної підготовки співробітників правоохоронних органів для роботи з дітьми груп ризику.

Відповідно до стандартів, що містяться в «Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх» («Пекінські правила»), для виконання своїх функцій найкращим чином службовці поліції, які часто або виключно займаються неповнолітніми, або які головним чином займаються попередженням злочинності неповнолітніх, повинні пройти спеціальний інструктаж та підготовку.

Не дивлячись на те, що в Україні створені спеціальні підрозділи міліції, які працюють з дітьми (Кримінальна міліція у справах дітей), підготовці співробітників цих підрозділів не приділяється належної уваги. З 12 вищих навчальних закладів, що функціонують у системі МВС, тільки у двох ВНЗ створені кафедри спеціальної підготовки фахівців КМСД. Фахівців, які пройшли навчання, недостатньо, щоб забезпечити потреби всієї країни. Однак і наявні освітні програми піддаються критиці експертів, оскільки акцент у них робиться не на міжнародні стандарти, а на українське законодавство, яке часто не гарантує таких високих стандартів захисту. Важливою характеристикою проблеми є часта зміна

спеціалізації співробітників правоохоронних органів. Співробітники міліції нерідко переходять з підрозділу до підрозділу. Підрозділи кримінальної міліції у справах дітей поповнюють співробітники, які не мають спеціальної підготовки та досвіду роботи з дітьми. При цьому в системі МВС не існує ефективної системи перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації для співробітників підрозділів, що працюють з дітьми.

Для попередження порушень прав дитини співробітниками міліції необхідно розробити спеціалізовані програми підготовки кадрів для органів внутрішніх справ, які працюють з дітьми. Необхідно розробити та впровадити систему перепідготовки та підвищення кваліфікації для співробітників міліції, що контактують з дітьми:

- Кримінальної міліції у справах дітей;
- Служби дільничних інспекторів міліції;
- Кримінального розшуку;
- Співробітників Чергових частин;
- Патрульної служби.

Проекти освітніх модулів для вищих навчальних закладів та курсів початкової підготовки в системі МВС України, розроблені експертною групою проекту, представлені в Розділі VI цієї публікації.

5. Відсутність в Україні ефективних механізмів правового захисту для дітей груп ризику.

У законодавстві відсутні положення, які дозволяють розглядати таких дітей, як представників уразливої групи, які потребують особливого захисту. Заяви про порушення від дітей груп ризику не розглядаються з належною увагою і ретельністю. Відмова враховувати особливі потреби дітей даної групи, відсутність закріплених законодавчо позитивних дій, спрямованих на забезпечення особливого захисту, дозволяє говорити про те, що дана група дітей піддається дискримінації.

Якщо на користь дитини діють законні представники, які не мотивовані домагатися відновлення прав дитини (адміністратори спеціальних установ, далекі родичі, деморалізовані родичі та ін.), факти порушень розслідуються формально й у переважній більшості випадків права дітей не можуть бути відновлені. Відсутні механізми відомчого контролю за «якістю» розслідування співробітниками міліції і прокуратури фактів порушень прав дітей груп ризику. Особливо яскраво проблема проявляється у випадках, коли права дитини порушуються представниками правоохоронних органів. Залежне становище дітей, тиск на дитину з боку представників правоохоронних органів істотно ускладнюють спроби дітей відновити свої права. Під впливом погроз і тиску співробітників міліції діти не наважуються заявляти про порушення з боку співробітників правоохоронних органів. Часті випадки відмови дітей від свідчень проти співробітників правоохоронних органів.

У зв'язку з цим необхідно законодавчо закріпити особливу процедуру розгляду у випадках скарг про порушення прав дитини з боку співробітників правоохоронних органів. При цьому важливо передбачити додаткові можливості відомчого та міжвідомчого контролю, а також контролю з боку

недержавних організацій. Необхідно виключити можливість припинення розслідування за фактами, викладеними в подібній скарзі у разі, якщо заявник відмовляється від претензій і просить припинити розгляд.

6. Проблеми законодавства України щодо попередження жорстокого поводження з дітьми, зокрема насильства над дітьми в сім'ї у світлі міжнародних стандартів у галузі дотримання прав та забезпечення потреб дітей груп ризику.

Жорстоке поводження з дитиною є однією з ключових передумов, які визначають належність дітей до дітей групи ризику, оскільки насильство над дітьми, з одного боку, перетворює дитину на жертву, яка страждає від насильницького поводження з нею, з іншого боку - провокує їх деморалізацію, породжує агресивність і жорстокість з боку самої дитини, що призводить до її можливих конфліктів із законом.

Українське законодавство характеризується високим ступенем колізійності, яка проявляється вже на рівні визначення самого поняття «жорстоке поводження з дітьми» та його співвідношення з релевантними поняттями («насильство над дітьми», «насильство в сім'ї», «експлуатація дитини», «сексуальна експлуатація», «торгівля дітьми», «залучення дитини до занять злочинною діяльністю, проституцією», «примусу до жебракування» і тому подібне); невідповідним забезпеченням матеріального права юридичними процедурами, які визначають порядок діяльності органів і служб, на які покладається протидія жорстокому поводженню з дітьми, перш за все - органів внутрішніх справ.

Законодавство України про попередження насильства в сім'ї практично не враховує особливості профілактичної діяльності в сім'ях, де жертвами насильства в сім'ї стали або можуть стати діти, а також містить колізії, які істотно ускладнюють захист дитини, що постраждала від найбільш важких форм сімейного насильства, які містять ознаки складу злочину.

Прямим порушенням міжнародних стандартів захисту прав дітей, потерпілих від жорстокого поводження, виступає практична відсутність у дітей можливості інформувати міліцію про факти такої поведінки.

Така ситуація обумовлюється суперечливим регулюванням процедури прийняття заяв і повідомлень від громадян, передбаченим на рівні відомчих (міжвідомчих) нормативних актів Міністерства внутрішніх справ України. Відомчі нормативні акти МВС України повинні бути як можна швидше приведені у відповідність до міжнародних стандартів у частині гарантування дитині можливості безпосередньо звернутися із заявою про вчинення відносно неї злочинних діянь, жорстоке поводження з дитиною.

7. Проблеми невідповідності процедури допиту малолітніх і неповнолітніх осіб, які стали свідками або потерпіли від злочинних дій, міжнародним стандартам прав дитини.

Окрему проблему ставлення з боку агентів держави до дітей групи ризику являє процедура та вимоги до допиту дитини, яка стала жертвою або свідком злочину. Серед міжнародних стандартів у галузі дотримання прав та забезпечення потреб дітей груп ризику, одним з документів, у якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини, свідка чи жертви злочинних посягань, є Конвенція Ради Європи № 201 про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, яка передбачає окремий розділ, що стосується «розслідування, кримінального переслідування та

процесуального права». У ст. 35 Конвенції «Опитування дитини» вказується, що кожна держава повинна ухвалити необхідні законодавчі або інші заходи для забезпечення:

- a) проведення опитування дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- b) проведення опитування дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному для цих цілей приміщенні;
- c) проведення опитування дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
- d) проведення всіх опитувань дитини одними й тими ж особами, якщо це можливо і де це доцільно;
- e) проведення якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- f) можливості супроводу дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

Потрібно прийняти необхідні законодавчі або інші заходи для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами внутрішнього законодавства. Більшість цих вимог не впроваджено на рівні національного законодавства України і вимагає подальшої роботи в цьому напрямку.

Необхідно розробити пропозиції про внесення доповнень до кримінально-процесуального законодавства України щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів процедури допиту дитини, яка стала жертвою або свідком злочину, що є актуальним на етапі розробки нового кримінально-процесуального кодексу України, яка зараз відбувається.

Необхідно розробити методику допиту дитини, свідка чи потерпілого від злочину, яку повинні використовувати співробітники правоохоронних органів при здійсненні допиту дитини.

8. Проблеми невідповідності кримінального провадження у справах про злочини (об'єктивно протиправні діяння), скоєні особами, які не досягли 18 років, міжнародним стандартам та правилам, що стосуються розгляду справ та здійснення правосуддя щодо дітей.

Найбільш вразливою категорією дітей групи ризику, які потрапляють у пряму залежність від дотримання міліцією та іншими правоохоронними органами міжнародних стандартів захисту прав дітей, є діти, про яких існує інформація або розпочато провадження у справах про вчинені ними злочини.

Україна ратифікувала низку міжнародних документів, які стосуються захисту прав неповнолітніх, що скоїли злочин, перш за все, «Мінімальні стандартні правила, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх» («Пекінські правила», у 1985 р.) та ін. Однак чимало проблем, пов'язаних із здійсненням у справах про злочини неповнолітніх, залишаються актуальними та потребують вирішення як на законодавчому рівні, так і на рівні правозастосовчої практики, зокрема:

- Застосування індивідуального підходу під час прийняття процесуальних рішень, які стосуються неповнолітніх, потребує з'ясування «характеристики особи неповнолітнього» (п. 3 ст. 433 КПК України). Перелік характеристик особи дитини, який підлягає встановленню за чинним законодавством, є явно

недостатнім. З огляду на це поряд з віком неповнолітнього, станом його здоров'я та загального розвитку, обставинами, які негативно впливали на виховання неповнолітнього, наявністю дорослих підбурювачів та інших осіб, які втягнули неповнолітнього до злочинної діяльності, необхідно з'ясувати також:

- його вікові та психологічні особливості (темперамент, рівень загального розвитку, стан здоров'я, інтереси, ціннісні орієнтири та інші);
- соціальну характеристику (взаємовідносини в сім'ї, колективі, ставлення до навчання, праці, участь у громадському житті тощо);
- ставлення неповнолітнього до наслідків вчиненого ним діяння, яке вимагає внесення відповідних змін до ст. 433 КПК України.

У стресовій ситуації, якою є здійснення кримінальної справи, у підлітків загострюється тенденція до примітивних способів психологічного захисту, яка виявляється в таких формах: реакція опозиції (бравата, демонстративний характер дій, висловлювань, що не є внутрішньо мотивованим); реакція відмови (непокоря вимогам); реакція ізоляції (прагнення уникнути негативних контактів); фрустрація у формі агресії або уникнення спілкування. Тому для підвищення достовірності даних, отриманих під час проведення процесуальних дій за участю неповнолітнього, виникає нагальна потреба у спеціальних знаннях в галузі дитячої та юнацької психології.

Ця проблема може бути вирішена шляхом уточнення правового становища педагога, який долучається до проведення допиту неповнолітнього, такою особою може бути певний педагог чи психолог, який є фахівцем у галузі дитячої та юнацької психології. Необхідно також визначити коло його прав і обов'язків, а також розширити коло процесуальних дій, у яких є доцільною його участь. Таким чином, ст. 438 КПК України має бути приведена у відповідність міжнародним стандартам захисту прав дітей.

- З метою створення передумов для максимального врахування психологічних особливостей неповнолітнього обвинуваченого (підсудного) та його здатності повністю усвідомлювати значення своїх дій і заходів, у якій він міг керувати ними, необхідно удосконалити законодавче врегулювання і поширити практику проведення судово-психологічної експертизи при здійсненні у справах про злочини неповнолітніх.

- Для створення додаткових гарантій, які будуть перешкоджати незаконному і необґрунтованому залученню неповнолітнього до сфери дії кримінального процесу, пропонується у структурних підрозділах МВС і прокуратури передбачити спеціалізований апарат слідчих, до виключної компетенції яких слід віднести питання порушення кримінальної справи та проведення досудового слідства у випадках, коли є дані, що у скоєнні злочину брав участь неповнолітній.

Доцільно забезпечити можливість проведення попередньої перевірки заяв та повідомлень, у яких є відомості про скоєння злочину неповнолітньою особою, кримінальною міліцією у справах дітей, яка за законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» наділена для цього відповідними повноваженнями та інше.

Деякі основні принципи, до яких необхідно прагнути Україні, пов'язані із забезпеченням прав дітей групи ризику.

- **Ясність і прозорість системи допомоги дітям груп ризику** (наявність органів та інститутів, які допомагають дитині та сім'ї, функції та відповідальність яких чітко прописані та зрозумілі, зрозумілі завдання та відповідальність, зрозуміло, хто в який момент за яких дітей відповідає тощо).
- **Прозорість діяльності установ, що працюють з дітьми груп ризику, з особливим акцентом на ясність і прозорість процедур в установах, що належать до системи МВС** (можливість доступу до установ, громадського контролю установ, доступ до документів, їх ясність і зрозумілість, не таємність - як для дітей, так і для зацікавлених суб'єктів, контроль спеціалізованими компетентними органами (у Польщі це, в першу чергу, Сімейний Суд і Прокуратура)).
- **Обмеженість у змісті та застосуванні внутрішніх актів інституцій, що працюють з дітьми груп ризику** (не можуть регулювати основних прав і свобод, можуть тільки уточнювати процедури і тощо).
- **Наявність і ясність процедур, пов'язаних з контактом співробітників МВС із дітьми, обмеженість дій міліції при роботі з дітьми різних груп** (найменша можливість - при роботі з дітьми-жертвами, дітьми-свідками - часто діти груп ризику, діти вулиць отримують такий статус).
- **Наявність окремих центрів, що діагностують дітей і ситуації, в яких діти опинилися, живуть, їх оточення тощо** (Для правильного прийняття рішення щодо того, якої допомоги потребує дитина).
- **Не дублювання дій стосовно дітей, які потребують особливого піклування та дітей, які вчинили правопорушення/злочин** (тут повинні бути різні можливості обмеження свободи, особливі заходи роботи, впливу на дані категорії дітей, різні установи, де дитина може міститися, різна підвідомчість даних установ).
- **Повна заборона будь-якого виду насильства щодо дітей, дуже чіткий контроль даного принципу, особливо в установах МВС і закритих установах.**
- **Відсутність дискримінаційного підходу до дитини вулиці з боку представників правоохоронних органів, а також закладів опіки і піклування.**
- **Наявність підготовлених, навчених фахівців, а також спеціально підготовлених приміщень для роботи з дітьми груп ризику.**

Розділ V

Рекомендації

Анотація

У рамках проекту «Дії на захист дітей груп ризику: досвід Польщі, Німеччини та України» групою експертів, які представляють громадські організації та правоохоронні відомства з України, Польщі та Німеччини, були виділені проблеми загального характеру, що впливають на порушення стандартів прав людини по відношенню до дітей груп ризику, дітей вулиць, а також розроблені рекомендації, адресовані безпосередньо Міністерству Внутрішніх Справ України, як відомству, відповідальному за одну з професійних груп, що є як потенційним, так і реальним порушником прав дитини в ситуації контактів з дітьми, і особливо дітьми кризових категорій.

Розуміючи, що захист прав і забезпечення потреб дітей груп ризику в Україні представляє собою комплексну міжгалузеву проблему, на врегулювання якої повинен бути спрямований широкий перелік різних дій, пов'язаних із системними змінами та роботою на законодавчому та правозастосовчому рівні з різними інституціями, відповідальними за роботу із сім'єю та дитиною (правоохоронними, соціальними, опікунськими і т.д.), робоча група проекту представляє загальні висновки за ситуацією як основу для продовження публічної дискусії, спрямованої на поліпшення ситуації з дотриманням прав дітей груп ризику на наступних етапах, і закликає зацікавлені організації включатися в даний важливий процес. Масштабність проблеми виключає можливість її вичерпного дослідження за період одного проекту, а висвітлення в рамках обмеженої обсягом публікації обумовлює необхідність виділити та зосередити увагу тільки на окремих аспектах проблеми та інститутах, які в першу чергу потребують удосконалення у світлі міжнародних стандартів прав дитини (як вже вказувалося, автори вибрали для себе таким інститутом МВС України).

Зіставивши дані, отримані в ході проекту, зі стандартами, що містяться в ряді міжнародних документів, а також зі стандартами, що застосовуються в польській та німецькій державних системах допомоги дітям вразливих груп, експерти виділили кілька ключових проблем у законодавстві та правозастосовчій практиці України, які вимагають уваги українського уряду. У тому числі, на думку експертів проекту, права дітей вразливих груп можуть порушуватися на всіх етапах при контакті зі співробітниками правоохоронних органів: при первинному контакті, при проведенні профілактичної роботи, при затриманні, в ході слідчих дій. Передумовами цього виступають як недоліки законодавства та правозастосовчої практики, відсутність або розмитість процедур, так і відсутність необхідної підготовки у сфері прав людини/прав дитини співробітників органів внутрішніх справ різної ланки. У зв'язку з останнім елементом у рамках проекту були підготовлені варіанти освітніх модулів, які представлені в публікації, а надалі продовжується робота над модулем спеціальної підготовки в галузі дотримання прав дитини, стандартів поведінки з неповнолітніми - з акцентом на дітей груп ризику - для Кримінальної міліції у справах дітей.

Визначення цільової групи

Розглядаючи проблему дотримання прав дітей груп ризику в Україні, експерти проекту звузили аналізовану сферу, виділивши кілька найбільш вразливих категорій дітей: діти-сироти; вихованці спеціалізованих установ; діти, позбавлені «якісної» опіки дорослих; діти, схильні до бродяжництва; діти, що відрізняються від оточуючих за етнічною та расовою ознакою; діти, що вчинили карні діяння або підозрюються у скоєнні правопорушень; діти, що перебувають на обліку в міліції; діти умовно засуджені; свідки і жертви злочинів; діти із сімей, які опинилися у важких життєвих умовах (кризові сім'ї); діти із сімей засуджених; жертви насильства в сім'ї; споживачі наркотиків, алкоголю; діти, що піддаються будь-якому виду експлуатації (трудовій, сексуальній); представники субкультур; діти, що страждають на психічні захворювання.

„...обговоривши проблему бездомних громадян та безпритульних дітей в Україні і шляхи її подолання, відзначають, що зазначена проблема деформує соціальне середовище, руйнує фізичне, психічне та духовне здоров'я людей, знижує їх життєву, громадську та творчу активність, погіршує моральний стан, створює соціальну напругу в суспільстві...”

(Рекомендації парламентських слухань "Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання"¹)

1. Преамбула

Спеціалісти, які працюють у сфері захисту прав дітей давно констатують необхідність введення визначення „діти кризових категорій”, до яких необхідно віднести всіх дітей, що опинились без догляду дорослих. В той же час у статті 1 Закону України „Про охорону дитинства” дається визначення лише категорії – безпритульні діти:

безпритульні діти - діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання².

Аналіз чинних законодавчих актів України дає підставу констатувати відсутність юридично закріпленого поняття дитяча бездоглядність. Проте у ст. 4 Закону України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” зазначено, що одним з основних завдань спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноваженого органу влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей є координація зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств,

¹ Схвалено Постановою Верховної Ради України від 3 лютого 2004 року N 1428-IV

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1428-15>

² Закон України Про охорону дитинства. - / Відомості Верховної Ради (ВВР), 2001, N 30

установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій **бездоглядності**¹.

Згадування такої категорії дітей є і в Постанові Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. N 623 Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки. Зокрема в ній зазначається: „*Умови, що на сьогодні склалися, призвели до такого соціального явища, як безпритульність і бездоглядність дітей. Діти, що покинуті батьками або самі покинули сім'ю, в якій не створено нормальних умов для життя та повноцінного розвитку, займаються бродяжництвом, жебракуванням, крадіжками, систематично вживають алкогольні напої, токсичні і наркотичні речовини та часто стають жертвами сексуальних злочинів, залучаються дорослими до протиправної діяльності. Життя і здоров'я таких дітей постійно перебуває під загрозою, а збільшення їх чисельності також становить певну загрозу для суспільства*”.

Тобто, феномен дитячої бездоглядності існує і кожен із нас у цьому пересвідчувався не один раз. Ураховуючи специфіку національної системи захисту дітей недоречно казати про бездоглядність. Адже навіть дитина, яка має статус *позбавленої батьківського піклування* повинна знаходитись під опікою, або офіційно визначеного (рішенням суду) опікуна, або знаходитися під опікою держави в інституційному дитячому закладі (ДБЗТ, ДБСТ, школі-інтернаті). Тому на нашу думку слід вести мову про **дітей, що залишились без нагляду дорослих**. Адже догляд і нагляд дещо відрізняються за своєю суттю.

Міліцейська статистика свідчить про серйозність проблеми. На обліках в органах внутрішніх справ перебуває понад 22 тис. неповнолітніх, які вчиняють правопорушення, схильні до вживання алкоголю, наркотичних та психотропних речовин. Лише в 2009 році неповнолітніми було вчинено понад 41,5 тис. адміністративних правопорушень, більше 15,4 тис. злочинів.

В той же час соціальний склад підоблікових неповнолітніх яскраво свідчить, що до кризових категорій не можна відносити лише безпритульних дітей (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість дітей, що перебуває на обліку в ОВС	08 рік	009 рік	міс. 2010
Загальна кількість	7703	22360	22192
у віці 14-16 років	0150	8586	8628
у віці 16-18 років	2782	10463	10586
не мають батьків	986	829	834
мають одного з батьків	8085	6052	6007
проживають в неблагополучних сім'ях	1570	8291	7994

Більшість неповнолітніх, що перебувають на обліку мають батьків, принаймні хоча б одного з них.

За даними, що містяться в 12-й щорічній Державній доповіді про становище дітей в Україні кількість дітей, яких можна віднести до „кризових” категорії була досить великою. Лише у 2003 році в результаті

¹Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (в редакції 2007 року). - /Відомості Верховної Ради (ВВР), 1995 N 20

профілактичних рейдів кримінальною міліцією у справах дітей та службами у справах дітей було виявлено більш ніж 19,5 тис. таких дітей, 2004 – 13,7 тис., 2005 – 11,2 тис., 2006 – 9,3 тис., 2007 – 8,8 тис.

Основні причини, що загострюють проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності, а також шляхи їх усунення зазначені в Указі Президента України „Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” від 11 липня 2005 року № 1086. Урядом України приймалось декілька Державних програм подолання дитячої безпритульності і бездоглядності, метою яких є соціально-правовий захист дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та застосування ефективних форм їх соціальної підтримки¹.

Але щоденно на вулицях столиці, обласних та районних центрів нашої країни працівники органів внутрішніх справ опиняються в ситуації контакту з дітьми, які з тих чи інших причин знаходяться без догляду дорослих, вчиняють правопорушення, злочини, бродяжать або жебракують. І кожен випадок потребує особливої уваги щодо **забезпечення і дотримання** прав маленького громадянина. Адже до моменту контакту з працівником міліції права дитини, декларовані Конвенцією ООН² вже були порушені дорослими особами.

2. Ситуації контакту працівників міліції з дітьми кризових категорій

Ситуація перша: вилучення дитини, яка залишилась без нагляду дорослих.

У ситуації, коли дитина, яка опинилася без нагляду дорослих (крім ситуації вчинення нею адміністративного правопорушення або злочину) постає необхідність її вилучення (з вулиці, приміщення). Підстави затримання і термін утримання неповнолітніх віком до 14 років, які залишились без нагляду, а також вчинили злочини до віку, з якого за такі діяння передбачена кримінальна відповідальність, визначені у ст. 5 Закону України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. Термін утримання не повинен перевищувати 8 годин³.

На даний час процедура вилучення дитини, яка залишилась без нагляду дорослих проходить в декілька етапів. Спочатку дитину доставляють до органу внутрішніх справ з метою документування, потім до медичного закладу, де проводиться медичне обстеження на наявність у неї ознак інфекційного захворювання, і тільки в разі їх відсутності дитина поміщається до приймального-розподільника для дітей системи органів внутрішніх справ або притулку служб у справах дітей. Під час цієї процедури змінюється декілька працівників міліції, лікарів, соціальних працівників. І кожний дорослий з'ясовує у дитини питання – чому вона опинилася на вулиці або де дорослі, що відповідають за неї. Як свідчить практика чим більше таких питань задають дитині тим гірше її реакція на них.

Найбільш проблемним питанням з точки зору дотримання прав людини залишається момент затримання. Аналіз міжнародних правових документів таких як Загальна Декларація прав людини⁴, Конвенція ООН про

¹ Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки Постанова Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. N 623

² http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=995_021

³ Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (Назва Закону із змінами, внесеними згідно із Законом N 609-V від 07.02.2007). – /Відомості Верховної Ради України (ВВР)/ - 1995, N 6, с. 35.

⁴ Доступ до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015

права дитини¹, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод дає підставу вважати поміщення дитини до спеціальної установи як позбавлення свободи. У даному випадку поняття „позбавлення свободи” розглядається не як вид покарання – „позбавлення волі”, а саме як позбавлення (обмеження) певного права людини на ті чи інші дії (пересування, не залишати певного місця, території і т.п.). Адже свободу можна розглядати як закріплене в конституції або іншому законодавчому акті можливість визначеної поведінки людини (наприклад, свобода слова, свобода віросповідання). Категорія „свобода” близька до поняття „право” в суб’єктивному сенсі, але останнє передбачає наявність більш чіткого юридичного механізму для реалізації та як правило відповідає обов’язку держави чи іншого суб’єкту здійснювати будь-які дії (наприклад надати роботу у випадку реалізації „права на працю”).

Зокрема відповідно до підпункту d пункту 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод допускається „затримання неповнолітньої особи на підставі законної постанови для виховного нагляду” або „її законне затримання з метою до провадження його до компетентного судового органу”. У Конвенції термін „неповнолітня особа” має автономне значення і розповсюджується на осіб, яким ще не виповнилося 18 років.

За відсутності відповідних судових рішень, передбачених міжнародними стандартами та Конституцією України, **підставами для поміщення дітей до 30 діб в приймальники-розподільники для дітей**, які можна вважати місцями тимчасового позбавлення або обмеження свободи, на жаль й досі залишаються копії постанов про заведення оперативно-розшукових справ, а також відповідні **постанови органу дізнання**, затверджені начальниками територіальних органів внутрішніх справ.

Доставляння дитини в такій ситуації до органу внутрішніх справ буде **не в інтересах дитини**². У даному випадку дитина в обов’язковому порядку **повинна бути доставлена до спеціальної установи для дітей** (притулок, кризовий центр, центр медико-соціальної реабілітації). Досвід спілкування з дітьми даної свідчить про те, що багато чого залежить від першого досвіду потрапляння дитини в „процедуру” поміщення до інституційного закладу. На думку багатьох дослідників, психолого-педагогічна робота з неповнолітніми в даному випадку носить специфічний характер, що проявляється вже в процесі перших контактів працівників таких закладів³.

У зв’язку з цим варто:

- 1). Розробити механізм екстреного вилучення дитини в ситуації залишення без нагляду дорослих (жебраків, бродяжництво, залишення домівки або інституціонального закладу з будь-яких причин).
- 2). В обов’язковому порядку потребує вирішення питання нормативного визначення процедури поміщення дитини, яка перебуває у стані алкогольного або наркотичного сп’яніння (у разі необхідності створення спеціальних медичних закладів, або відділень у дитячих лікарнях).

¹ Доступ до ресурсу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021&myid=4/UMfPEGznhhE4h.ZiBkAeAyHdlqksFggkRb11c

² Ст.3 Конвенції ООН про права дитини http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=995_021

³ Соціально-правові основи діяльності психологічної служби в системі освіти: Навчально-методичний посібник. І.В.Козубовська, В.В.Сагарда, О.В.Дорогіна та ін./ За ред. І.В.Козубовської, В.В.Сагарди. – Ужгород, 2000. – С.37-39.

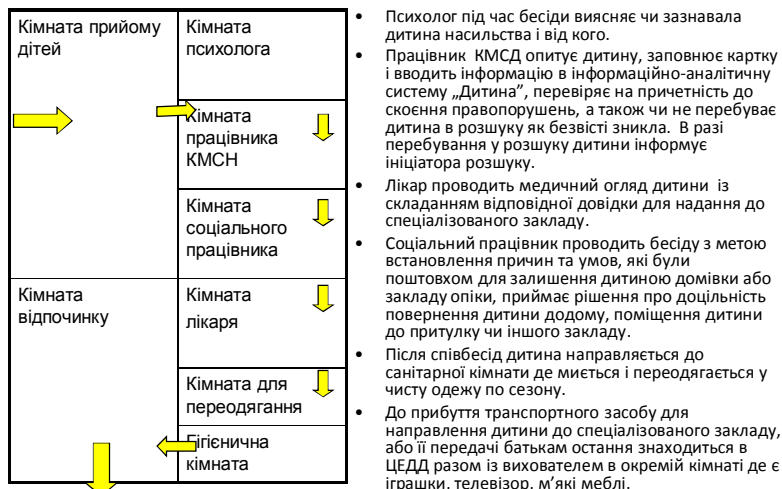
3). Впровадити моделі оперативного моніторингу по виявленню порушень прав дітей, які залишилися без нагляду дорослих.

Інноваційним підходом для вирішення питання екстреного вилучення дитини в ситуації залишення без нагляду дорослих буде створення Центру екстреної допомоги дітям (в подальшому ЦЕДД), функціонування якого дозволить оперативно вирішувати питання щодо поміщення дитини, вилученої з вулиці до спеціалізованого закладу або повернення дитини батькам.

Перше, що отримують діти, які доставляються до ЦЕДД це їжа та напої. Потім з дитиною працює психолог, завдання якого в'яснити чи зазнавала дитина насильства, діагностувати її психологічний стан. Далі дитина по черзі відвідує спеціальні кімнати де з нею працюють: працівник кримінальної міліції у справах дітей, лікар, соціальний працівник. Упродовж 3-8 годин представники кримінальної міліції та служби у справах дітей вирішують питання щодо подальшого поміщення дітей до спеціальних установ для дітей (притулок, дитячий будинок змішаного типу, школа-інтернат, а разі створення – фостерну сім'ю). Схематично процедура вилучення дитини має наступний вигляд (малюнок 1).

Малюнок 1

Центр екстреної допомоги дитині, що опинилась без нагляду дорослих (ЦЕДД)

Ситуація друга: доставляння до органів внутрішніх справ у випадках учинення неповнолітніми адміністративних правопорушень і суспільно небезпечних діянь (злочинів)

Пункт **b** статті 37 Конвенції ООН про права дитини визначає, що жодна дитина не може бути позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно з законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу

Підстави, порядок та строки адміністративного затримання громадян органами внутрішніх справ визначені у ст.ст. 262-265 КУпАП. Адміністративне затримання може тривати не більше як три години. Але у

виняткових випадках законами України може встановлюватися інші строки, наприклад до розгляду справи судом¹. Якщо порівняти з попередньою нормою ми бачимо певну колізію. Адже дитину у віці до 16 років, яка вчинила правопорушення, залишились без опіки та піклування можна утримувати до 8 годин, а дитину старшого віку – 3 години.

Особливістю застосування чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення є те, що склади правопорушень, які ним визначаються були просто неприйнятні до неповнолітніх у радянські часи (кодекс був прийнятий у 1984 році). Суспільство не могло собі уявити, що молоді люди у віці 17 років, які наприклад є студентами вищого навчального закладу, можуть порушити порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних ходів і демонстрацій (ст. 185¹ КУпАП). Адже суспільні інститути того часу передбачали обов'язковість членства молоді у ВЛКСМ. Діяльність поодиноких громадських організацій було суворо регламентована і піднаглядна. Випадки вчинення правопорушення неповнолітнім, який досяг 16-річного віку рахувалися надзвичайними подіями і торкалися, як правило, всього колективу (школи, ПТУ, інституту). Саме з цим пояснюються види покарання щодо неповнолітніх, визначені ст. 24¹ КУпАП (зобов'язання публічно або в іншій формі просити вибачення, застереження, догана, передача під нагляд батькам, колективам, громадянам).

Процедура затримання неповнолітньої особи за підозрою у вчиненні злочину, якщо вона досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність визначена ст. 106 Кримінально-процесуального кодексу України. Перелік підстави для затримання чітко визначений законом: коли особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення; коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин; коли на підозрюваному або на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

Неповнолітні, які затримуються за підозрою у вчиненні злочину беруться під варту й утримуються в ізоляторах тимчасового тримання на таких самих правах, як і заарештовані. Для затримання санкція прокурора чи дозвіл суду не потрібні. Затримання оформляється протоколом затримання, копія якого вручається затриманому і направляється прокурору. Строк затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, обраховується з моменту доставляння її в орган дізнання або до слідчого, а якщо затримання провадиться на підставі постанови про розшук і затримання, винесеної органом дізнання або слідчим, то з моменту фактичного затримання. Тривалість затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, не може перевищувати сімдесяти двох годин. Слідчий або особа, яка провадить дізнання, зобов'язані роз'яснити затриманому його права й обов'язки, встановлені чинним законодавством. Про це робиться відмітка в протоколі затримання².

У будь-якому із зазначених випадків необхідно законодавчо закріпити:

1). Норму щодо обов'язковості забезпечення виконання пункту d. ст. 37 Конвенції ООН про права дитини щодо права кожної дитини, позбавленої волі на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги;

2). Право дитини (можливо через законного представника, захисника, адвоката) оскаржувати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом;

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення. /Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)/ - 1984, додаток до N 51. с. 1221

² Маляренко В.Т. Коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. / Маляренко В.Т., Гончаренко В.Г. – Форум, 2003. – 938 с.

3). Право на невідкладне прийняття рішень судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом щодо будь-якої такої процесуальної дії щодо дитини.

Ситуація третя: вилучення дитини з сім'ї де по відношенню до неї вчинюється насильство.

У даній ситуації мова йде скоріше не про дотримання, а про забезпечення прав дитини. В ситуації коли дитина потерпає від насильства в сім'ї втручання спеціально уповноважених органів виконавчої влади повинно бути **обов'язковим**. Зокрема п. 3.3.7. Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення¹ передбачає: „ у разі потреби термінового вилучення дитини із сім'ї, де батьки чи особи, що їх замінюють, жорстоко поводяться з нею, працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх спільно зі службами у справах неповнолітніх вирішують питання щодо подальшого влаштування дитини”. Водночас таке формулювання не зобов'язує вилучати дитину негайно (а вже потім вирішувати питання про подальше влаштування дитини).

Тому необхідно:

3 урахування практики Європейського суду щодо вирішення справ на підставі ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод² (Право на повагу до приватного і сімейного життя) нормативно закріпити порядок вилучення дитини з сім'ї (середовища) де батьки або особи, що їх замінюють, жорстоко з нею поводяться.

Ситуація четверта: дискримінація за ознакою національного чи соціального походження, належності до національних меншин

На існування проблеми із дискримінацією дітей, які належать до національних меншин наголошував й Комітет ООН з прав дитини у своїх рекомендаціях, після чергового звіту Україні по виконанню Конвенції про права дитини а саме:

„...35. Комітет також занепокоєний скаргами, що продовжують надходити від дітей, зокрема, дітей ромів (циган), щодо жорстокого поводження та катування з боку працівників правоохоронної системи, та тим, що ці скарги не розслідуються незалежним органом.

36. Комітет рекомендує державі-стороні:

¹ Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16.01.2004 N 5/34/24/11 Доступ до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0099-04>

² Конвенцію ратифіковано Законом України від 17.07.97 N 475/97-ВР. Доступ до ресурсу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004

...d) Ужити негайних заходів щодо припинення міліцейського насильства щодо дітей, які належать до національних меншин, зокрема, ромів (циган), та подолати безкарність, яка домінує в цих актах насильства¹;

Фахівцями у сфері захисту прав людини для характеристики дій працівників правоохоронних органів, що пов'язані з етнічно-вибірковим підходом, все частіше використовується відносно новий для України термін – „етнічний профайлінг”. Під профайлінгом розуміється практика поліції (міліції), згідно якої визначений набір характеристик (профілів) використовується для пошуку та затримання особи, що вчинила злочин (кримінальний профайлінг) або для виявлення осіб, які вірогідно мають відношення до злочинної діяльності (поведінковий профайлінг). Тобто кримінальний та поведінковий профайлінг є абсолютно прийнятними та законними інструментами, що використовуються в оперативно-розшуковій діяльності підрозділів правоохоронних органів. Під **етнічним профайлінгом** розуміється будь-яка дія вчинена представником влади відносно особи або групи осіб з метою забезпечення безпеки або громадського порядку, яка базується на фактичному або уявному членстві цієї особи в групі і визначається за расовою ознакою, кольором шкіри, етнічним чи національним походженням або релігією, без фактичних підстав чи обґрунтованої підозри, що призводить до нерівного поводження з цією особою або групою осіб².

Фактично етнічний профайлінг базується на припущенні про наявність зв'язку між схильністю до вчинення правопорушень та етнічним походженням. Дуже часто жертвою такого стереотипу є діти, що належать до ромської національності. Саме по відношенню до них дії працівників міліції можна розглядати як різновид дискримінації. Припущення, що представники цієї національності вчиняють правопорушення (в т.ч. стереотипні – шахрайство, дрібні крадіжки) і є на думку дослідників різновидом дискримінаційної практики.

Непоодинокими є випадки затримання і доставляння до органів внутрішніх справ за підозрою у скоєнні злочину неповнолітніх ромської національності. Однією з основних причин такого відношення є певний стереотип щодо способу життя ромів. Відповідно він передається і на дітей.

Саме тому необхідно:

Розробити учбові програми для працівників міліції щодо використання у повсякденній діяльності логічних та соціально-мотивованих аргументів проти визначення правопорушників виключно за расово-етнічними ознаками;

Але стереотипність і дискримінаційні прояви, пов'язані з використанням профайлінгу, існують не лише на расово-етнічному ґрунті. Профілактичні обліки³, які на сьогодні передбачають постановку підлітків, які повернулись з місць позбавлення волі, засуджені з відстрочкою виконання вироку або були звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку з застосуванням до них амністії чи примусових заходів виховного характеру, передбачають здійснення спеціальних наглядових заходів. Крім того, за хибною міліцейською

¹ Розгляд доповідей, які подаються державами-сторонами відповідно до статті 44 Конвенції», CRC/C/15/Add. 191, 2002 р., Розділ D 4.)

² Запобігання практиці використання етнічно вибіркового підходу в діяльності органів внутрішніх справ України: методичні рекомендації/[О.А. Мартиненко, Ю.Л. Белоусов, Д.О. Кобзін та ін]. – К: ФОРУМ Штрассе О.Г., 2010. – 149 с.

³ Закон України про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей). – /Відомості Верховної Ради України (ВВР)/ - 1995, № 6, с. 35.

практикою, при перевірці осіб на причетність до скоєння злочинів у першу чергу перевіряються саме підлітки, які перебувають на профілактичних обліках в органах внутрішніх справ. Таке відношення певним чином принижує гідність тих осіб, яких необґрунтовано підозрюють у вчиненні злочину. Адже суд, що розглядав справу неповнолітнього визнав за необхідне дати шанс виправитися, або взагалі звільнив від відповідальності. Постійні перевірки таких підлітків на причетність до скоєння злочину, негативно впливають на їх психіку і носять, на нашу думку, дискримінаційний характер. Адже підозрювати підлітка у вчиненні будь-якого правопорушення, лише тому, що він вже вчиняв злочини чи правопорушення і тому перебуває на обліку, так само неправомірно як і тому, що він за національністю ром. Але мета профілактичних обліків полягає і в здійсненні індивідуально-профілактичних заходів з підлітками, що направлені на їх ресоціалізацію та недопущення вчинення повторних суспільно небезпечних діянь. Як свідчить світовий досвід, найкраще з цим завданням справляється служба пробації.

Тому необхідно на законодавчому рівні створити відповідну службу, працівники якої будуть поєднувати функції нагляду з соціальним супроводом.

Суттєвим кроком в напрямку профілактики підліткової злочинності буде запровадження в діяльність правоохоронних органів (міліції, прокуратури, суду) застосування в справах щодо неповнолітніх процедур відновного правосуддя.

Відновне правосуддя давно вже перейшло національні кордони і закріпилося на міжнародному рівні. 24 липня 2002 р. Економічна і соціальна Рада ООН ухвалила резолюцію «Про основні принципи програм відновного правосуддя у кримінальних справах», яка рекомендує всім країнам розвивати та впроваджувати програми відновного правосуддя у національне судочинство. Існує декілька моделей відновного правосуддя, і найпоширенішою його формою є програми примирення жертв та правопорушників. Оскільки часто такі програми проводяться за допомогою спеціально підготовленого посередника – медіатора, то вони мають назву медіація.

Відповідно до Рамкового рішення Ради Європейського Союзу «Про положення жертв у кримінальному судочинстві» від 15 березня 2001 року медіація в кримінальних справах – це процес пошуку до або під час кримінального процесу взаємоприйнятного рішення між потерпілим та правопорушником за посередництва компетентної особи – медіатора. На підставі цього рішення всі країни Європейського Союзу зобов'язані поширювати посередництво в кримінальних справах та забезпечувати прийняття до розгляду будь-якої угоди між жертвою та правопорушником, досягнутої в процесі посередництва. Причому до 22 березня 2006 року всі країни ЄС в обов'язковому порядку повинні ухвалити закони, які б забезпечували проведення посередництва в кримінальних справах.

Відповідно до п. 124 Плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини¹ необхідно **розробити комплекс заходів щодо впровадження у систему кримінального судочинства програм примирення між дітьми, які вчинили правопорушення, та потерпілими як інструменту залучення громадськості до**

¹ Закон України Про затвердження загальнонаціонального плану дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1065-17

процесу ресоціалізації дітей, які перебувають у конфлікті із законом, та профілактики повторних злочинів.

Першочергова увага повинна бути приділена спеціальній підготовці фахівців, які працюють з дітьми кризових категорій (або такими, що опинилися в контакті з законом) Принципи підготовки спеціалістів визначені в ст. 34 Конвенції ООН про права дитини, елементами такого навчання є:

- виконання поліцейських завдань в системі ювенальної опіки;
- права дитини;
- основи виховання молоді;
- як працювати з батьками;
- навчання основним формам допиту неповнолітніх: базові технології спілкування, спеціальні тренінги для роботи з дітьми до 12 років або з дітьми, котрі мають розумові вади;
- співпраця і ключова діяльність;
- знання та розуміння цілей і задач інших організацій.

Ураховуючи, що органи внутрішніх справ України є невід'ємною складовою системи державних органів на які покладення обов'язки щодо забезпечення прав і законних інтересів дітей, всіх без виключення, варто пам'ятати про організацію взаємодії, а також єдине трактування (формулювання) проблеми. Тому ще декілька загальних рекомендацій:

- 1). Офіційно (на рівні нормативно-правового акту) дати визначення кризових категорій дітей, а також критерії „кризовості”.
- 2). Розробити і затвердити, бажано також нормативно-правовим актом) систему оцінки ризиків потрапляння (переходу) дитини в кризову категорію.
- 3). Створення безкоштовних гарячих ліній (Hot Line) для дітей в кризових центрах та службах у справах дітей.

Розділ VI

Освітні модулі для підготовки кадрів у системі освіти МВС України

Однією з головних причин порушень прав людини дітей груп ризику, на думку експертів проекту «Дії на захист дітей груп ризику: досвід Польщі, Німеччини та України», є відсутність системного підходу до навчання стандартам прав людини та прав дитини у офіційній системі підготовки кадрів для органів внутрішніх справ України.

З 2009 року в Україні почала впроваджуватися програма спеціальної підготовки для майбутніх працівників Кримінальної міліції у справах дітей. Але, враховуючи фактор частої «міграції» спеціалістів між міліцейськими підрозділами, це не вирішує проблему повністю. На думку експертів проекту, спеціальної підготовки зі стандартів прав людини та прав дитини потребують не тільки працівники підрозділів Кримінальної міліції у справах дітей, а й всі співробітники, які потенційно можуть мати контакт із дітьми у своїй професійній діяльності. У даній публікації експертна група пропонує вашій увазі два розроблених спецкурса для системи вищої освіти працівників органів внутрішніх справ та для використання в рамках курсів початкової підготовки працівників міліції.

Микола Мазур, кандидат юридичних наук, доцент Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, перший заступник голови правління Луганської правової фундації

1.

Програма освітнього модуля «Забезпечення прав людини дітей групи ризику в діяльності працівників ОВС»

Анотація

Діти групи ризику (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які залишилися без батьківського піклування, безпритульні діти, бездоглядні діти, діти вулиці, діти-біженці, діти-мігранти без супроводу дорослих, діти в конфлікті з законом та інші) є однією з найбільш вразливих до порушення прав і свобод категорій людей. І як свідчить аналіз повідомлень ЗМІ та правозахисних організацій, практика порушення прав і свобод дітей групи ризику є сьогодні досить поширеною в діяльності ОВС.

Необхідність введення в навчальний план вищих навчальних закладів системи МВС спецкурсу, присвяченого питанням забезпечення прав і інтересів дітей групи ризику в діяльності працівників ОВС обумовлюється:

- 1) тим, що питання захисту й забезпечення прав, свобод і інтересів дітей груп ризику в їх відносинах із працівниками міліції потребують комплексного вивчення й аналізу, оскільки вони охоплюють значну кількість правових, соціально-економічних, організаційних і психологічних проблем;
- 2) відсутністю в вищих навчальних закладах системи МВС спеціалізованих навчальних курсів з проблем захисту прав дітей групи ризику та відсутністю чіткого бачення цих проблем з боку працівників міліції, які працюють з цією категорією дітей;
- 3) необхідністю виконання міжнародно-правових зобов'язань щодо введення в систему освіти правоохоронних органів освітніх курсів з прав людини та прав дитини.

Мета спецкурсу:

- 1) навчальна – ознайомлення курсантів (слухачів магістратури) з правовими, соціальними, організаційними й психологічними аспектами поведінки з дітьми групи ризику;
- 2) виховна – формування у курсантів (слухачів магістратури): поважного ставлення до дітей групи ризику; переконання, що права людини й права дитини є безперечною цінністю; орієнтації не на репресивний, а, переважно, на виховний характер впливу на дітей групи ризику;
- 3) практична – формування у курсантів (слухачів магістратури) практичних навичок поведінки із дітьми групи ризику в різних ситуаціях.

Структура курсу:

Указаний спецкурс складається із загальної частини, що включає загальні соціальні, психологічні, організаційні та юридичні аспекти проблем захисту прав дітей групи ризику, у тому числі:

- аналіз і загальну характеристику соціальних передумов появи такої категорії дітей, їх соціально-психологічну характеристику;
- вивчення нормативної бази, що охоплює положення багатьох галузей права (міжнародного, конституційного, сімейного, адміністративного, кримінального-процесуального, кримінально-виконавчого тощо);
- з'ясування питань організації та ефективної взаємодії різноманітних органів влади, служб, установ і організацій, що працюють в цій сфері;
- огляд проблем і перспектив упровадження в Україні інститутів ювенальної юстиції та відновного правосуддя;

- відповідальність працівників міліції за порушення прав дітей групи ризику;

і спеціальної частини, присвячену аналізу типових ситуацій, в яких працівники міліції вступають у відносини з дітьми групи ризику, і які стосуються:

- дотримання прав дітей групи ризику в адміністративній діяльності міліції (у тому числі, при адміністративному затриманні або поміщенні дітей у приймальники-розподільники тощо);

- участі дітей групи ризику в кримінальному процесі в різних статусах – свідків, підозрюваних, обвинувачених (процесуальний порядок і тактика проведення окремих слідчих та інших процесуальних дій);

- свободи від катувань чи іншого жорстокого поводження (поводження працівників міліції з дітьми, які стали жертвою домашнього чи іншого насильства; застосування незаконного насильства до дітей групи ризику працівниками міліції).

Тема 1. Міжнародно-правові та національні стандарти з прав дитини

Поняття прав людини та прав дитини. Загальна характеристика основних міжнародно-правових документів з прав дитини: Декларація прав дитини; Конвенція про права дитини; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії; Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя відносно неповнолітніх ("Пекінські правила"); Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх ("Ер-Ріядські керівні принципи"); Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених свободи; Керівні принципи щодо правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей - жертв і свідків злочинів; Європейська конвенція про здійснення прав дітей; Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення. Проблеми правової регламентації та забезпечення прав дитини в Україні. Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні та захисті прав дитини.

Опорні поняття: права людини, свободи людини, права дитини, міжнародні договори з прав людини, міжнародні механізми захисту прав людини, національні механізми захисту прав людини, суд, міліція, повноваження міліції.

Тема 2. Соціально-психологічна характеристика дітей групи ризику

Поняття дітей "групи ризику"; загальна характеристика основних категорій дітей цієї групи; соціальні причини виникнення цієї групи дітей; психологічна характеристика мотивації та поведінки дітей групи ризику; загальна характеристика типових ситуацій взаємодії працівників міліції з дітьми групи ризику. Проблеми правової регламентації процедур поводження із дітьми групи ризику та перспективи її вдосконалення .

Опорні поняття: діти групи ризику, діти вулиці, безпритульні діти, діти в конфлікті з законом, діти-біженці, бездоглядні діти, діти-сироти, девіантна поведінка

Тема 3. Система органів влади, установ і організацій, що працюють з дітьми групи ризику

Система органів влади та державних чи комунальних установ і організацій, що працюють з дітьми "групи ризику"; загальна характеристика повноважень цих органів, установ і організацій, передбачених чинним законодавством; проблеми взаємодії різних органів влади, державних, комунальних чи громадських установ і організацій в процесі роботи із дітьми "групи ризику"; проблеми вдосконалення системи органів влади, установ і організацій, що працюють з дітьми "групи ризику".

Опорні поняття: органи опіки та піклування; служба у справах дітей; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; кримінальна міліція у справах дітей; дільничний інспектор міліції; слідчий; комісія з питань захисту прав дитини; громадська організація; відділ соціального захисту населення; відділ освіти; заклад охорони здоров'я; суд; прокуратура.

Тема 4. Проблеми розвитку ювенальної юстиції та відновного правосуддя в Україні

Поняття та сутність ювенальної юстиції та відновного правосуддя; досвід впровадження інститутів ювенальної юстиції та пробації в різних країнах світу; проблеми та перспективи впровадження ювенальної юстиції та процедур відновного правосуддя в Україні; роль працівників ОВС у процедурах ювенального і відновного правосуддя.

Опорні поняття: ювенальна юстиція; пробація; суд у справах неповнолітніх; медіація.

Тема 5. Відповідальність працівників міліції за порушення прав дітей групи ризику

Поняття та види відповідальності працівників міліції. Підстави дисциплінарної відповідальності. Кримінальна відповідальність працівників ОВС за порушення прав дітей групи ризику.

Опорні поняття: юридична відповідальність; дисциплінарна відповідальність; кримінальна відповідальність; підстави юридичної відповідальності; склад правопорушення; катування; перевищення влади; перевищення службових повноважень; службова недбалість.

Тема 6. Проблеми дотримання прав дітей групи ризику в адміністративній діяльності міліції

Порядок адміністративного затримання й доставляння дітей до органів внутрішніх справ; порядок поміщення дітей у приймальники-розподільники; особливості поводження працівників міліції з дітьми групи ризику в інших ситуаціях, у тому числі при виявленні безпритульних дітей, дітей у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, дітей, що живуть з ВІЛ та СНІД, тощо.

Опорні поняття: адміністративна діяльність ОВС; громадська безпека; приймальник-розподільник; адміністративне затримання; діти групи ризику; права людини; права дитини.

Тема 7. Особливості участі дітей групи ризику в кримінальному процесі

Процесуальні статуси дітей в кримінальному процесі – свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений; процесуальні особливості проведення слідчих і інших процесуальних дій за участю дітей; особливості тактики проведення окремих слідчих і процесуальних дій за участю дітей "групи ризику"; право на свободу та особисту недоторканість і порядок та особливості їх арешту та взяття під варту; правові гарантії права на захист, право на оскарження в суді дій та бездіяльності працівників правоохоронних органів.

Опорні поняття: кримінальний процес; досудове слідство; перевірка заяви або повідомлення про вчинення злочину; слідчі дії; процесуальні дії; допит; опитування; очна ставка; затримання; арешт; взяття під варту; свідок; потерпілий; підозрюваний; обвинувачений; слідчий; орган дізнання; діти групи ризику; права людини; права дитини.

Тема 8. Проблема застосування незаконного насильства до дітей групи ризику

Загальна характеристика наявної ситуації; соціальна природа насильства в сучасному суспільстві; особливості поведінки працівника із дітьми, що стали жертвами насильства, у т.ч. домашнього, чи сексуальної експлуатації; роль органів внутрішніх справ у попередженні насильства щодо дітей та їх сексуальної експлуатації; проблема застосування фізичного та морального насильства до дітей "групи ризику" з боку працівників правоохоронних органів; правові гарантії свободи від катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження й покарання.

Опорні поняття: катування; нелюдське поводження; поводження, що принижує гідність; сімейне насильство; насильство; діти групи ризику; права людини.

2.

Програма освітнього модуля «Забезпечення прав людини в діяльності працівників ОВС» для курсантів курсів початкової підготовки працівників міліції.

Анотація

Теорія прав людини розглядається сьогодні як центральна ідея концепції правової держави. Саме тому Конституція України, яка в ст. 1 називає нашу державу правовою, у ст. 3 проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Особливу роль у забезпеченні прав і свобод людини відіграє міліція - один з найбільш численних правоохоронних органів в Україні. Зокрема, у ст. 2 Закону України "Про міліцію" серед основних завдань міліції у першу чергу називається "забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів". Отже, права і свободи людини мають визначати зміст і спрямованість як діяльності Української держави в цілому, так і міліції як її органу, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

На жаль, як свідчить аналіз повідомлень ЗМІ та правозахисних організацій, а також офіційних даних Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Генеральної прокуратури України, практика порушення прав і свобод людини досі залишається значно поширеною в діяльності ОВС. Тому навчання правам людини має бути ключовим елементом системи початкової підготовки працівників міліції.

Мета курсу:

- 4) навчальна – ознайомлення курсантів з основними положеннями теорії прав людини та гарантіями прав людини, закріпленими в міжнародних документах і національному законодавстві; основами діяльності та стандартами Європейського суду з прав людини; особливостями діяльності працівників міліції в різних ситуаціях, коли існує ризик порушення прав і свобод людини;
- 5) виховна – формування у курсантів поважного ставлення до людини та переконання, що права і свободи людини є безперечною цінністю, захист якою становить зміст і спрямованість діяльності міліції;
- 6) практична – формування у курсантів практичних навичок поведінки в різних ситуаціях, в яких існує ризик порушення прав і свобод людини.

Структура курсу:

Навчальний курс включає низку загальних тем з прав і свобод людини, що охоплюють вивчення:

- основ теорії прав і свобод людини та історії її становлення;
- міжнародних договорів та інших документів з прав людини, положень Конституції та законів України, що стосуються захисту прав людини і громадянина;
- основ організації, діяльності та взаємодії міжнародних і національних органів, установ і організацій у сфері прав людини, у тому числі Європейського суду з прав людини;
- відповідальності працівників міліції за порушення прав і свобод людини;

а також теми, присвячені проблемам захисту й забезпечення окремих прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів (право на життя; свобода від катувань та інших форм поганого поводження та покарання; право на свободу та особисту недоторканість; право на повагу до приватного та сімейного життя; право на справедливий суд на стадії досудового слідства та у справах про адміністративні правопорушення; свобода мирних зібрань) і проблемам захисту прав людини окремих вразливих

категорій людей в різних ситуаціях (забезпечення прав людини дітей групи ризику, прав іноземців, осіб без громадянства та біженців; особливості поведінки працівників міліції з наркозалежними людьми та людьми, що живуть з ВІЛ та СНІД, а також із жертвами домашнього насильства).

Тема 1. Основи концепції прав і свобод людини

Поняття прав і свобод людини. Історія вчення про права і свободи людини. Базові положення теорії прав людини (природність, невід'ємність та універсальність прав і свобод, рівність і недискримінація, позитивна дискримінація, терпимість і толерантність). Покоління прав і свобод людини. Сутність основних прав і свобод людини (політичних, громадянських, економічних, соціальних, культурних та колективних).

Абсолютні права і свободи. Права і свободи, що можуть бути обмеженими. Загальні принципи обмеження прав і свобод (законність, необхідність у демократичному суспільстві, пропорційність).

Проблеми забезпечення прав і свобод у контексті протидії злочинності, у тому числі при боротьбі із тероризмом. Роль працівників ОВС в забезпеченні прав і свобод людини.

Опорні поняття: права людини, свободи людини, політичні права і свободи, громадянські права і свободи, економічні права і свободи, соціальні права і свободи, культурні права і свободи, колективні права і свободи, обмеження прав і свобод людини, злочинність, тероризм, міліція.

Тема 2. Міжнародні та національні гарантії прав людини

Загальна характеристика основних універсальних міжнародних документів з прав людини (Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Декларація прав дитини; Конвенція про права дитини; Конвенція з прав людей з інвалідністю). Загальна характеристика основних органів ООН з прав людини (Верховний комісар ООН з прав людини; Рада ООН з прав людини; Комітет з прав людини; Комітет з економічних, соціальних і культурних прав; Комітет з ліквідації расової дискримінації; Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок; Комітет проти катувань; Комітет з прав дитини; Комітет з прав людей з інвалідністю).

Загальна характеристика основних документів Ради Європи з прав людини (Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з протоколами до неї; Європейська конвенція про здійснення прав дітей; Рамкова конвенція про захист національних меншин). Загальна характеристика Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Інші регіональні міжнародні документи з прав і свобод людини та механізми їх захисту.

Українське законодавство з прав людини (Конституція України; Закон України "Про міліцію"; Закон України "Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації" тощо). Загальна характеристика національних механізмів захисту прав людини. Роль судової влади, правоохоронних органів і інших установ (у тому числі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини) у забезпеченні прав і свобод людини. Роль адвокатури та правозахисних організацій у захисті прав і свобод людини.

Опорні поняття: права і свободи людини, гарантії прав і свобод людини, міжнародні механізми захисту прав і свобод людини, національні механізми захисту прав і свобод людини.

Тема 3. Основи організації та діяльності Європейського суду з прав людини

Правові основи діяльності Європейського суду з прав людини: Конвенція про захист прав та основоположних свобод і протоколи до неї, Регламент Суду. Організація та структура Європейського суду з прав людини. Повноваження та юрисдикція Суду. Порядок подання заяв до Суду та порядок їх розгляду.

Основні положення доктрини прецедентного права Європейського суду з прав людини. Принципи й методи тлумачення Судом положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Правила застосування прецедентів Європейського суду з прав людини в судовій практиці та діяльності правоохоронних органів України.

Порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини. Основні положення Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини".

Опорні поняття: Європейський суд з прав людини, юрисдикція, критерій прийнятності заяви до Суду, ухвала про прийнятність заяви, рішення Суду, комісія Суду, палата Суду, Велика палата Суду, судовий прецедент, тлумачення Конвенції, принципи тлумачення Конвенції, методи тлумачення Конвенції, виконання рішень Суду, застосування прецедентів Суду.

Тема 4. Обов'язки правоохоронних органів щодо забезпечення та охорони права на життя

Положення основних міжнародних договорів з прав людини та Конституції України щодо гарантій права на життя. Підстави обмеження права на життя. Стандарти Європейського суду з прав людини у справах щодо заборони катувань та інших форм поганого поводження. Заборона незаконного й необґрунтованого обставинами позбавлення працівниками міліції права людини на життя. Заборона екстрадиції осіб, котрі вчинили злочин, до країн, в яких їм загрожує застосування смертної кари. Позитивні зобов'язання держави щодо права на життя та обов'язок забезпечення безпеки особи, життю якої загрожує небезпека. Підстави та порядок застосування працівниками міліції фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї в

контексті міжнародних зобов'язань України щодо забезпечення права на життя. Відповідальність працівників міліції за порушення права на життя.

Опорні поняття: право на життя, позитивні зобов'язання держави, застосування летальної сили, екстрадиція, юридична відповідальність.

Тема 5. Заборона катувань та інших форм поганого поводження та покарання

Положення Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Положення Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Прецеденти Європейського суду з прав людини у справах щодо заборони катувань та інших форм поганого поводження. Стандарти Європейського Комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Заборона екстрадиції осіб, які вчинили злочин, до країн, де існує реальна небезпека застосування до цих осіб катувань. Підстави та порядок застосування працівниками міліції фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї в контексті міжнародних зобов'язань України щодо недопущення катувань та інших форм поганого поводження. Відповідальність працівників міліції за недотримання заборони катувань та інших форм поганого поводження та покарання.

Опорні поняття: погане поводження; катування; нелюдське поводження чи покарання; поводження чи покарання, що ображає людську гідність; позитивні зобов'язання держави; екстрадиція, юридична відповідальність.

Тема 6. Право на свободу та особисту недоторканість та право на повагу до приватного та сімейного життя

Гарантії Конституції України та ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо права на свободу та особисту недоторканість. Підстави обмеження права на свободу та особисту недоторканість. Порядок та підстави законного арешту в адміністративному та кримінально-процесуальному порядку. Права затриманих і осіб, що тримаються під вартою. Судовий контроль за законністю позбавлення особи свободи.

Гарантії Конституції України та ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо права на повагу до приватного та сімейного життя. Недоторканість житла та кореспонденції як елемент права на приватність. Заборона незаконного зняття інформації з каналів зв'язку. Правові підстави, порядок та особливості обмеження права на повагу до приватного та сімейного життя в різних ситуаціях.

Відповідальність працівників міліції за порушення права на свободу та особисту недоторканість та право на повагу до приватного та сімейного життя.

Опорні поняття: свобода особи; особиста безпека свободи; обмеження свободи; позбавлення свободи; незаконний арешт або затримання; адміністративний арешт або затримання; затримання особи на досудовому слідстві; взяття під варту; судовий контроль; судовий розгляд; бродяжництво; примусові заходи медичного характеру; право на повагу до приватного та сімейного життя; зняття інформації з каналів зв'язку; недоторканість житла; недоторканість кореспонденції; юридична відповідальність.

Тема 7. Забезпечення права на справедливий суд на стадії досудового слідства та у справах про адміністративні правопорушення

Гарантії Конституції України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо права на справедливий суд в кримінальних справах на стадії досудового слідства. Розумність терміну досудового слідства. Права свідків, підозрюваних і обвинувачених. Право на захист. Право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього. Право на перекладача. Поширення гарантій, які законодавство надає учасникам кримінального процесу, на осіб, стосовно яких розглядається справа про адміністративне правопорушення. Обов'язок об'єктивного та всебічного з'ясування всіх обставин справи і заборона фальсифікації матеріалів кримінальної чи адміністративної справи. Відповідальність працівників міліції за порушення права особи на справедливий суд.

Опорні поняття: право на справедливий суд; свідок; підозрюваний; обвинувачений; право на захист; досудове слідство; кримінальний процес; справа про адміністративне правопорушення; розумний строк досудового слідства; розумний строк судового розгляду; юридична відповідальність.

Тема 8. Права та обов'язки працівників під час реалізації громадянами права на свободу мирних зібрань

Гарантії Конституції України та ст. 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо свободи мирних зібрань. Види мирних зібрань: мітинг, поход, пікет, наметове містечко, демонстрація, паралельна демонстрація, контр-демонстрація, спонтанна демонстрація тощо. Порядок і строки сповіщення органів влади про проведення мирного зібрання. Порядок проведення мирних зібрань. Обґрунтоване судове рішення про заборону мирного зібрання, винесене на підставі закону, як єдина підстава обмеження свободи мирних зібрань. Порядок виконання рішення суду про заборону мирного зібрання. Тактика дій особового складу для підтримання правопорядку під час проведення мирного зібрання (у тому числі при проведенні контр-демонстрацій) та обов'язок працівників міліції захищати права і свободи учасників мирного зібрання, а також забезпечити їхню безпеку.

Відмежування поняття "мирне зібрання" від "хуліганства", "групове порушення громадського порядку" та "масове заворушення". Підстави й особливості дій працівників міліції щодо запобігання й припинення

злочинів або інших правопорушень під час мирного зібрання, у тому числі підстави й порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї для припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень.

Відповідальність працівників міліції за порушення свободи мирних зібрань, а також інших прав і свобод людини під час проведення мирного зібрання.

Опорні поняття: мирне зібрання; свобода мирних зібрань; судова заборона мирного зібрання; хуліганство; групове порушення громадського порядку; масове заворушення; юридична відповідальність.

Тема 9. Особливості поведінки працівників міліції з вразливими категоріями людей

Правові зобов'язання держав щодо дотримання прав і свобод вразливих категорій людей. Особливості поведінки працівників міліції з людьми, що живуть з ВІЛ та СНІД, а також з наркозалежними людьми. Право таких осіб на своєчасну медичну допомогу та належне лікування в разі затримання або взяття під варту. Роль органів внутрішніх справ у профілактиці й протидії наркотизму та поширенню ВІЛ та СНІД. Заборона дискримінації та поганого поведінки із людьми, що живуть з ВІЛ та СНІД, та наркозалежними людьми.

Особливості поведінки працівників міліції з людьми з інвалідністю. Заборона дискримінації інвалідів. Позитивна дискримінація як засіб забезпечення рівності інвалідів і інших людей. Права людей з інвалідністю. Конвенція ООН з прав людей з інвалідністю. Зобов'язок держави забезпечити особливі умови утримання людей з інвалідністю в разі затримання або взяття під варту.

Опорні поняття: ВІЛ, СНІД, наркотизм, наркозалежність, наркотики, психотропні речовини, прекурсори, люди з інвалідністю, дискримінація, позитивна дискримінація, права і свободи людини.

Тема 10. Забезпечення прав людини дітей групи ризику в діяльності ОВС

Міжнародні та національні гарантії прав дитини. Проблеми забезпечення прав людини дітей групи ризику. Загальна характеристика основних категорій дітей цієї групи.

Система органів влади та державних чи комунальних установ і організацій, що працюють з дітьми групи ризику. Загальна характеристика повноважень цих органів, установ і організацій, передбачених чинним законодавством. Взаємодія працівників міліції з різними органами влади, державними, комунальними чи громадськими установами й організаціями в процесі роботи з дітьми групи ризику.

Психологічна характеристика мотивації та поведінки дітей групи ризику. Загальна характеристика типових ситуацій взаємодії працівників міліції з дітьми групи ризику, а також з іншими дітьми. Проблема застосування незаконного насильства до дітей. Проблеми забезпечення прав дітей, у тому числі групи

ризик, в кримінальному процесі та в адміністративній діяльності ОВС. Відповідальність працівників міліції за порушення прав дітей групи ризику.

Опорні поняття: діти групи ризику; діти вулиці; безпритульні діти; діти в конфлікті з законом; діти-біженці; бездоглядні діти; діти-сироти; права і свободи людини; права дитини; девіантна поведінка; кримінальний процес; адміністративна діяльність ОВС; заборона поганого поводження; катування; право на захист; юридична відповідальність.

Тема 11. Забезпечення прав іноземців, осіб без громадянства та біженців в діяльності ОВС

Міжнародно-правові гарантії прав біженців. Конвенція про статус біженців. Закон України "Про біженців". Права і свободи біженців. Основні положення Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства". Засади правового статусу іноземців та осіб без громадянства, їх права та свободи. Підстави та порядок видворення іноземців та осіб без громадянства. Заборона колективного вислання іноземців. Заборона видворення чи екстрадиції осіб до країн, де існує реальна можливість застосування до них катувань чи смертної кари. Права і свободи людини та нелегальна міграція. Діяльність ОВС у протидії проявам расизму і ксенофобії.

Опорні поняття: іноземці; особи без громадянства; біженці; нелегальні іммігранти; видворення; вислання; екстрадиція; расизм; ксенофобія.

Тема 12. Проблеми забезпечення гендерної рівності, попередження торгівлі людьми та домашнього насильства

Основні положення Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Закону України «Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації». Проблеми забезпечення недискримінації за ознакою статі чи сексуальної орієнтації з боку працівників ОВС по відношенню до їх колег або інших осіб. Проблеми захисту прав жінок. Проблеми захисту прав і свобод представників сексуальних меншин.

Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Роль органів внутрішніх справ у протидії торгівлі людьми, а також у запобіганні насильству щодо жінок та домашнього насильства. Особливості поводження працівників міліції з жертвами торгівлі людьми та сексуальної експлуатації. Особливості працівників міліції поводження з жертвами домашнього насильства.

Опорні поняття: Гендерна рівність, недискримінація, сексуальні меншини, жінки, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, насильство, домашнє насильство.

Розділ VII

Основні міжнародні документи, що стосуються прав дитини

(З акцентом на групу «діти груп ризику»)

Організація Об'єднаних Націй

- Загальна декларація прав людини (Прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року)
- Декларація прав дитини (Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року)
- Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях. (Прийнята резолюцією 41/85 Генеральної Асамблеї ООН від 3 грудня 1986 року)
- Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей (Прийнята на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей, Нью-Йорк, 30 вересня 1990 року)
- Конвенція про права дитини (резолюція 44/25 Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року)
- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (Генеральна Асамблея А/RES/54/263 від 25 травня 2000 року, набрав чинності у 2002 році)
- Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Прийнято резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 року)
- Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінські правила") (Прийняті резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1985 р.)
- Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй запобігання злочинності серед неповнолітніх («Ер-Ріадського керівні принципи») (Прийняті резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1990 року)
- Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (Прийняті резолюцією 45/113 від 14 грудня 1990 р.)
- Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей - жертв та свідків злочинів (36 пленарне засідання Економічної і Соціальної Ради, 22 липня 2005 р.)
- Декларація та план дій «Світ, придатний для життя дітей» (прийняті резолюцією S/27/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 травня 2002 р.)

Рада Європи

- Конвенція про захист прав людини та основних свобод (Рим, 4 листопада 1950 року)
- Європейська конвенція про здійснення прав дітей (Страсбург, 25 січня 1996 року)
- Конвенція Ради Європи про захист дітей від експлуатації та сексуального розбещення № 201
- Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо прав дітей № 1121 (1990 р.)
- Рекомендації Ради Європи № R79/17 про захист дітей від жорстокого і принижуючого гідність поводження
- Резолюція Ради Європи № (77) 33 про принципи допомоги дітям, позбавленим батьківського піклування
- Рекомендації Ради Європи № R (90) 9 про громадські фактори. Соціальні засоби у боротьбі з насильством в сім'ї
- Рекомендація CM / Rec (2008) 11 Про Європейських правила для неповнолітніх правопорушників, по відношенню до яких застосовані санкції або обмежувальні заходи
- Рекомендація Rec (2006) 19 Про політику підтримки позитивного батьківства
- Рекомендація Rec (2006) 12 Про розширення можливостей дітей у новому інформаційному та комунікаційному середовищі
- Рекомендація Rec (2006) 5 Про План дій Ради Європи по сприянню правам і повноправній участі людей з обмеженими можливостями в житті суспільства: поліпшення якості життя людей з обмеженими можливостями в Європі в 2006-2015 р.р.
- Рекомендація Rec (2005) 5 Про права дітей, що перебувають у закладах опіки
- Рекомендація Rec (2001) 16 Про захист дітей від сексуальної експлуатації
- Рекомендація 1778 (2007): Діти-жертви: припинення всіх форм насильства, експлуатації та жорстокості
- Рекомендація 1666 (2004) Про загальноєвропейському заборону на тілесні покарання дітей

Додатково:

- Гаазька конвенція про відповідність органів і відповідному праві при захисті малолітніх (1961 р.)
- Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (Прийнята в м. Парижі 14 грудня 1960 року на XI сесії ЮНЕСКО. Набрала чинності 22 травня 1962 року відповідно до статті 14)

- Конвенція № 138. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу (Прийнята в м. Женева 26 червня 1973 на 58-й сесії Генеральної конференції МОП. Набрала чинності 19 червня 1976 року)
- Конвенція № 182. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (Генеральна конференція МОП, скликана в Женеві адміністративною радою Міжнародного бюро праці, 87 сесія, 1 червня 1999 року)

Експертна група проекту:

- **Ельжбета Чиж** (Elzbieta Czyz), Гельсінський Фонд з Прав Людини (Варшава);
- **Ольга Саломатова** (Olga Salomatova), Гельсінський Фонд з Прав Людини (Варшава);
- **Агнешка Маковська** (Agnieszka Makowska), Районне Управління Поліції Варшава Воля (Варшава);
- **Анджей Орловски** (Andrzej Orlowski), Асоціація Групи Педагогіки та Соціальної Анімації Прага Північ (Варшава).
- **Тім Бозе** (Tim Bohse), Громадська організація «Німецько-Російський обмін» (Берлін);
- **Констанзе Фритш** (Konstanze Fritsch), Центр координації допомоги дітям та молоді (Берлін);
- **Маттіас Ністрой** (Matthias Niestroj), Берлінське бюро з консультацій та посередництву диверсії у департаменті поліції (Берлін);
- **Костянтин Реуцький**, Правозахисний центр «Поступ» (Луганськ), Правозахисна дитяча мережа Донбасу;
- **Сергій Буров**, Громадська організація «М'АРТ» (Чернігів), Всеукраїнська освітня програма «Розуміємо права людини»;
- **Олександр Войтенко**, Всеукраїнська асоціація «Нова доба» (Гадяч), Всеукраїнська освітня програма «Розуміємо права людини»;
- **Марія Ясеновська**, ХОФ «Громадська альтернатива» (Харків), Всеукраїнська освітня програма «Розуміємо права людини»;
- **Анна Христова**, ХОФ «Громадська альтернатива» (Харків), Национальная юридическая академия им. Ярослава Мудрого;
- **Вікторія Федотова**, Громадська організація «МАРТІН-клуб» (Макіївка), Правозахисна дитяча мережа Донбасу;
- **Юрій Білоусов**, Міністерство внутрішніх справ України, Відділ моніторингу дотримання прав людини у діяльності органів внутрішніх справ;
- **Вадим Пивоваров**, Міністерство внутрішніх справ України, Управління моніторингу дотримання прав людини у діяльності органів внутрішніх справ (до червня 2010 р.), Українська Гельсінська спілка з прав людини;
- **Олексій Лазаренко**, Міністерство внутрішніх справ України, Відділ моніторингу дотримання прав людини у діяльності органів внутрішніх справ;
- **Ольга Вілкова**, Міністерство внутрішніх справ України, Управління моніторингу дотримання прав людини у діяльності органів внутрішніх справ (до червня 2010 р.), Севастопільська правозахисна група;
- **Микола Мазур**, Луганській державний інститут внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Луганська правова фундація

Упорядники видання, експерти та консультанти:

Ольга Саломатова, Костянтин Реуцький, Олексій Лазаренко, Олександр Войтенко, Сергій Буров.